

DIMITER ANGELOV, *The Byzantine Hellene: The Life of Emperor Theodore Laskaris and Byzantium in the Thirteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press 2019. 460 pp. – ISBN: 978-1-108-48071-0 (€40,30)

- POLYMNIA KATSONI, Aristotle University of Thessaloniki (pkat@hist.auth.gr)

Η μελέτη του DIMITER ANGELOV, *The Byzantine Hellene. The Life of Emperor Theodore Laskaris and Byzantium in Thirteenth Century*, παρουσιάστηκε το 2019, τυπωμένη στο Cambridge University Press. Το βιβλίο αριθμεί 460 σελίδες. Κύρια μέρη του βιβλίου αποτελούν η «Εισαγωγή», δέκα κεφάλαια (στο εξής: κεφ.), «Επίλογος», «Σημειώσεις», πέντε «Appendices», «Βιβλιογραφία» και «Index». Επιπροσθέτως παρατίθενται «Εικόνες, Χάρτες και Πίνακες», «Κατάλογος των ιστορικών μορφών» που μνημονεύονται στο βιβλίο με παράθεση των κύριων χαρακτηριστικών τους, «Κατάλογος των μνημονευόμενων ηγεμόνων» του Βυζαντίου και άλλων κρατών, «Παρατηρήσεις του συγγραφέα» (στο εξής: συγγρ.), που αφορούν τη μεταγραφή των όρων και ονομάτων και άλλες χρηστικές διασαφηνίσεις. Ο τίτλος αποδίδει την κεντρική ιδέα του περιεχομένου του βιβλίου. Πρόκειται για τη συστηματική παρουσίαση της ζωής του αυτοκράτορα της Νίκαιας Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη με φόντο τις πολιτικές εξελίξεις στον βυζαντινό κόσμο τον 13^ο αιώνα. Ο DIMITER ANGELOV (στο εξής: D.A. ή συγγρ.) επανέρχεται με τον τρόπο αυτό σε ένα πεδίο έρευνας, το οποίο οπισθοχώρησε κατά τον 21^ο αιώνα και αφορά τη συγγραφή βιογραφιών. Το πιο αξιοπρόσεκτο στοιχείο της μελέτης αυτής είναι η παρουσίαση του βιογραφούμενου ιστορικού προσώπου εκ των έσω, βασισμένη στην ανάλυση του εσωτερικού του κόσμου, όπως αποκαλύπτεται από τα ίδια τα κείμενά του. Ένα δεύτερο σημαντικό χαρακτηριστικό της μελέτης αυτής είναι ότι έχοντας ως κεντρικό κορμό τη βιογραφία του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη ο συγγρ. δίνει την εικόνα της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας ιδωμένη από τα μάτια ενός συγχρόνου και δρώντος προσώπου, του νεαρού διαδόχου και έπειτα αυτοκράτορα της Νίκαιας Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη. Η μελέτη του D.A. είναι γραμμένη με ολιστική οπτική, διαφορετική από την οπτική της μελέτης του, MICHAEL ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204–1261)*. Oxford 1975 που εξακολουθεί να είναι χρήσιμη αλλά εστιάζει κυρίως στη λειτουργία της κρατικής μηχανής. Η μελέτη του D.A. εστιάζει σε τομείς

που δεν έχουν μελετηθεί με τρόπο ολοκληρωμένο και σφαιρικό. Δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες, χωρίς ωστόσο να λείπουν οι διασαφηνίσεις και αναφορές σε επιμέρους ειδικά θέματα σε μια περίοδο πολιτικού κατακερματισμού με πυκνά ιστορικά γεγονότα. Η ανασύνθεση του ιστορικού παζλ απαιτεί εμβάθυνση, συνθετική και αφαιρετική ικανότητα για να κρατηθεί στο κύριο νήμα, στον κορμό της αφήγησης. Η πολυεπίπεδη μελέτη των κειμένων (με τη συμβολή της σημειολογικής ανάλυσης κάποτε), η πολιτική ιδεολογία των δρώντων προσώπων, τα βιώματά τους, οι κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιδράσεις τις οποίες δέχτηκαν και διαμόρφωσαν την προσωπικότητά τους αποτελούν τα μεθοδολογικά εργαλεία του συγγρ. που επέτυχε να οδηγηθεί σε μια ενδιαφέρουσα και εν πολλοίς πρωτότυπη σύνθεση.

Η **Εισαγωγή** (σσ. 1–12) αποτελεί έναν οδηγό προσέγγισης του βιβλίου. Ο συγγρ. παρουσιάζει τα θέματα με τα οποία πρόκειται να ασχοληθεί περιγράφοντας με τον τρόπο αυτό και τα κεφ. του βιβλίου του. Δίνει το αποτύπωμα της μελέτης του παρατηρώντας ότι ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης είναι από τα ελάχιστα σημαίνοντα πρόσωπα της βυζαντινής περιόδου, για τα οποία έχουμε την τύχη να μπορούμε να γνωρίσουμε την ιδιωτική τους ζωή και να εισδύσουμε στη σκέψη τους μέσα από τη μελέτη των κειμένων τους που έφθασαν στα χέρια μας. Παρατηρεί ότι μπορούμε να δούμε τα γεγονότα μέσα από την οπτική ενός αυτόπτη μάρτυρα, παραθέτει τις ευκαιρίες και τις προκλήσεις που παρέχει η συγγραφή της βιογραφίας ενός προσώπου με τόσο πλούσιο συγγραφικό έργο. Η αλληλογραφία του Θεόδωρου απευθύνεται σε είκοσι επτά εκπροσώπους της πολιτικής και πνευματικής ζωής της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Κύριοι αποδέκτες είναι οι Γεώργιος Μουζάλων, Νικηφόρος Βλεμμύδης και Γεώργιος Ακροπολίτης. Ο D.A. θέτει τα προβλήματα που τον απασχόλησαν κατά τη συγγραφή της μελέτης και σχολιάζει μεθοδολογικά ζητήματα που αφορούν τη χρονολόγηση των επιστολών, την αποκρυπτογράφηση της ταυτότητας των αποδεκτών και τα προβλήματα ανάγνωσης και κατανόησης του περιεχομένου των επιστολών λόγω του ιδιαίτερου στιλ του επιστολογράφου. Ακολουθεί γραμματολογική παρουσίαση του έργου του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη με φιλολογικές και πραγματολογικές παρατηρήσεις και παρουσίαση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του συγγραφικού έργου, όπως η καθ' υπαγόρευση σύνθεση, η αμεσότητα και ζωντανή γλώσσα, η χρήση αποσπασμάτων από έργα της κλασικής αρχαιότητας και από την Αγία Γραφή, και άλλα επιμέρους θέματα. Σημαντική είναι η παρατήρηση του D.A. ότι ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης είχε επιβλέψει προσωπικώς την παρασκευή εκδόσεων του συγγραφικού του έργου. Διεξοδική ανάπτυξη του θέματος αυτού θα παρου-

σιαστεί στο κεφ. 7 του βιβλίου. Τέλος, παρουσιάζονται οι πηγές τις οποίες χρησιμοποιεί ο συγгр. εκτός από το έργο του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη.

Ο συγгр. επιλέγει τη χρονολογική παράθεση στη δομή του έργου του ακολουθώντας τα κομβικά ιστορικά γεγονότα της περιόδου στην οποία κινείται χρονικά. Από τη χρονολογική σειρά εκφεύγουν τα δύο τελευταία κεφ. του βιβλίου (κεφ. 9 και 10) που αναφέρονται στη διαχρονική παρουσίαση του προφίλ του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη ως φιλοσόφου και στην παρουσίαση των θέσεων του που αφορούν τη δόμηση εθνικής ταυτότητας.

Το κεφ. 1, **Byzantium in Exile** (σσ. 13–36), χωρίζεται σε τρεις επιμέρους ενότητες: *The Elder Theodore Laskaris, From Constantinople to Nicaea, One Big Family*. Το κεφ. αυτό από την πρώτη ενότητα αποτελεί ιστορική αναδρομή στα γεγονότα που αφορούν την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους (1204), τη διάσπαση του σώματος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και την ίδρυση ανεξάρτητων επικρατειών από τοπικούς δυνάστες, όπως και την ίδρυση του κράτους της Ηπείρου και τη γενεαλογία των Λασκαριδών. Η ιστορική αφήγηση γίνεται ελκυστικότερη με την παράθεση χαρακτηριστικών λεπτομερειών από τις πηγές, όπως η λεπτομερής απόδοση της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης με βάση τη διήγηση του Χωνιάτη. Από το κεφ. 1 γίνεται ήδη αντιληπτή η μέθοδος προσέγγισης της βιβλιογραφίας. Ο συγгр. επιλέγει την τακτική της στοχευμένης παραπομπής στις μελέτες εκείνες που δίνουν το καταληκτικό συμπέρασμα στην πορεία της έρευνας. Χαρακτηριστικά για τη στρατηγική θέση της Νίκαιας ως σταυροδρόμι στο χώρο της Μ. Ασίας επιλέγεται το παλαιό αλλά πάντα χρήσιμο έργο του W. M. RAMSAY, *The Historical Geography of Asia Minor*. London 1890. Ωστόσο, χρήσιμη θα ήταν σε κάποιες περιπτώσεις η παραπομπή και σε νεότερες ειδικές μελέτες. Για την κατανόηση του γενεαλογικού δέντρου των Λασκαριδών και της διοικητικής ιστορίας του ανατολικού συνόρου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ειδικά, καθώς και για την οργάνωση του ιβηρικού στρατού και του θέματος Ιβηρίας χρήσιμο θα ήταν να προστεθούν τα άρθρα του Η. BARTIKIAN, Για τὸν «ιβηρικό στρατό» καὶ τὸ βυζαντινὸ θέμα «Ἰβηρία». Βυζαντιακά 13/1 (1985) σσ. 467–477, ιδιαίτερα σσ. 473, 475 και του Ἰδίου, Ὁ κουράτωρ Μαντζικέρτ καὶ τῆς Ἑσῶ Ἰβηρίας καὶ ἡ ἀνατολικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Β΄. Σύμμεικτα 14 (2001) σσ. 57–75, ἐδῶ 66 (σημ. 48), 70, 71 για την οργάνωση κατεπανάτου με το όνομα Ιβηρία στην περιοχή του Τάικ. Τα άρθρα αυτά δίνουν ξεκάθαρη εικόνα των διοικητικών εξελίξεων, ενώ η προσάρτηση των αρμενικών εδαφών από το Βυζάντιο και η κατάκτησή τους από τους Σελτζούκους Τούρκους δίνεται ολοκληρωμένα στη μελέτη του Γ. Λεβενιωτή, Η πολιτική

κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή. Το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το δεύτερο ήμισυ του 11^{ου} αι. (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 43 Α', Β'). Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 98–99 σημ. 476 και 477 σ. 100, σημ. 478 για την ταύτιση του Αρτασίρ με πληροφορίες πέραν των σφραγιστικών δεδομένων και σσ. 60–65 και 150 για την Ιβηρία και την εθνολογική σύσταση της. Η κατάσταση στη Μ. Ασία, στην περιοχή της Βιθυνίας παρουσιάζεται βασισμένη κατά κύριο λόγο στις μαρτυρίες των πηγών. Η αφήγηση της διάσπασης και περιγραφής του βυζαντινού κόσμου μετά το 1204 είναι βασισμένη σχεδόν αποκλειστικά στις πληροφορίες των βυζαντινών και λατινικών πηγών.

Η μέθοδος παρουσίασης της ιστορικής πορείας στην «Εισαγωγή» είναι η προσέγγιση των γεγονότων μέσα από την επίδρασή τους στο βιογραφούμενο πρόσωπο το οποίο τα βιώνει ως οικογενειακή παράδοση ή τα αναφέρει εκφράζοντας τα συναισθήματα που του προκάλεσαν. Χαρακτηριστικά στην ενότητα *From Constantinople to Nicaea*, που αφορά τις εξελίξεις στη βυζαντινή Μ. Ασία μετά το 1204 και είναι πολύ πυκνή σε γεγονότα, ορισμένα θέματα, ουσιαστικά ανοιχτά στην έρευνα, όπως η μάχη στο Αδραμύτιον (1205) και η τύχη των πρωταγωνιστών της μάχης, αναφέρονται περιληπτικά. Ο συγγρ. ακολουθεί για την απόδοσή τους κριτικά τα συμπεράσματα της σύγχρονης έρευνας, καθώς ενδιαφέρεται κυρίως να τονίσει την επίδραση των γεγονότων αυτών στη διαμόρφωση του πολιτικού προφίλ του Θεόδωρου Β' ή ακόμη και στην ψυχοσύνθεση του.

Στην ίδια ενότητα ένα θέμα που απασχολεί τον συγγρ. είναι η πολιτική που ακολούθησε ο Θεόδωρος Α' Λάσκαρης για την εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής που στόχευε στην επανίδρυση της αυτοκρατορικής κυβέρνησης προσκάλεσε εξέχοντα μέλη της πολιτικής ελίτ του 12^{ου} αιώνα να πλαισιώσουν την εξουσία του. Το θέμα αυτό είναι πρωτότυπο και βασίζεται στις πηγές με πολλές ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την προσωπογραφία της βυζαντινής αριστοκρατίας και τον σχηματισμό των πολιτικών ελίτ του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα. Η ενότητα κλείνει δίνοντας την εικόνα της νέας διεθνούς τάξης πραγμάτων που, όπως παρατηρεί ο συγγρ., χαρακτηρίζεται από εδαφική πολυδιάσπαση και μεταβαλλόμενες συμμαχίες ανάλογα με τις θρησκευτικές οριοθετήσεις και τους πολιτικούς ανταγωνισμούς.

Στην ενότητα *One Big Family* τα στοιχεία που φέρνει σε φως ο συγγρ. για τη γενεαλογία του Ιωάννη Δούκα Βατάτζη και τους συγγενικούς δεσμούς με την οικογένεια των Λασκαριδών βασίζονται στις μαρτυρίες των αφηγηματικών πηγών, κατά κύριο λόγο στη μαρτυρία του Χωνιάτη, τον οποίο

ο συγγρ. έχει διαβάσει και ερμηνεύσει με υπομονή και διεισδυτικότητα και σε σφραγιστικές μαρτυρίες. Εξαιρετικά κατατοπιστικός και απαραίτητος είναι ο γενεαλογικός χάρτης που συμπληρώνει την ιστορική αφήγηση. Καίρια είναι η παρατήρηση του συγγρ. για τους συγγενικούς δεσμούς που ένωναν τους ηγεμόνες των διάδοχων κρατών που δημιουργήθηκαν στην επικράτεια της κατακερματισμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η επισήμανση της υψηλής αριστοκρατικής καταγωγής τους παράλληλα με την ύπαρξη στρατηγών και μικρών αρχόντων που επιδίωκαν την ένταξή τους στο νέο περιβάλλον που δημιουργήθηκε μετά την άλωση (1204) αποδίδουν τη νέα πολιτική πραγματικότητα μέσα στην οποία καλείτο να δράσει ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης. Ο τρόπος που ο συγγρ. χειρίζεται τη βιβλιογραφία στο κεφ. 1 κρίνεται επιτυχής δεδομένου ότι ο όγκος των βιβλιογραφικών δεδομένων είναι τεράστιος, χωρίς αντίστοιχη συμβολή στην προώθηση της έρευνας. Γενικά το κεφ. 1 δίνει συνοπτική αλλά συγκροτημένη και περιεκτική εικόνα για τις εξελίξεις στον βυζαντινό κόσμο, ιδιαίτερα στην περιοχή της Μ. Ασίας μετά το 1204.

Στο κεφ. 2, “**The Holy Land My Mother Anatolia**” (σσ. 37–56) εξετάζεται το περιβάλλον στο οποίο γεννήθηκε, μεγάλωσε και έζησε ως τα τριάντα δύο του χρόνια ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης. Το κεφ. χωρίζεται σε δύο ενότητες: *Cities and Regions* και *Ethnicity and the Frontier*. Στην αρχή του κεφ. αυτού ο συγγρ. οδηγείται σε κάποιες γενικές παρατηρήσεις ψυχολογικού χαρακτήρα: σημειώνει την αγάπη του Θεόδωρου για την «πατρίδα» του και επισημαίνει την επίδραση που είχε στη ζωή του μελλοντικού αυτοκράτορα η διαβίωση στον ανοιχτό χώρο, στα εκτεταμένα πεδία της Μ. Ασίας. Με την ευκαιρία αυτή ο συγγρ. απαριθμεί τα κράτη που είχαν δημιουργηθεί στο σώμα της Μ. Ασίας κατά τον 13^ο αιώνα και τον χώρο που καταλάμβαναν. Εδώ έχουν εξαιρετική σημασία οι χάρτες που παρατίθενται και επιτρέπουν στον αναγνώστη να διαμορφώσει ακριβή αντίληψη του χώρου μέσα στον οποίο κινείται η ιστορική αφήγηση. Γενικότερα η παράθεση των χαρτών συμβάλλει στην ιστορική μελέτη δεδομένου ότι δεν υπάρχει ανάλογη ακριβής αποτύπωση του χώρου σε γεωγραφικούς άτλαντες. Ο συγγρ. προβαίνει σε μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση ότι ο Θεόδωρος Β΄ ονόμαζε τη χώρα που τον γέννησε Ανατολή (Anatolia, Anatole in Greek). Ως Ανατολή αντιλαμβάνονταν τον ίδιο χώρο και άλλοι σύγχρονοί του (Βλ. σημ. 5, σ. 246). Τα Βαλκάνια περιέγραφε ο Θεόδωρος ως Δύση και θεωρούσε τον εαυτό του κάτοικο της Ανατολής..

Η αντίληψη της διαβίωσης σε καθεστώς εξορίας και η πρόσληψη της ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης ως αποστολής ήταν οι κύριες επιδρά-

σεις που δέχτηκε ο Θεόδωρος από την περιρρέουσα οικογενειακή ατμόσφαιρα. Αυτές επηρέασαν τον ψυχικό του κόσμο, παρατηρεί ο συγγρ. σκιαγραφώντας το προφίλ του Θεόδωρου και τα πιστεύω του, που τον οδήγησαν αργότερα στις πολιτικές του επιλογές. Στην παρατήρηση αυτή καταλήγει μελετώντας το περιβάλλον μέσα στο οποίο ανδρώθηκε ο Θεόδωρος και το οποίο συντέλεσε στη διαμόρφωση του ψυχικού κόσμου του. Αποτιμά την ψυχολογική επίδραση των πατρικών αντιλήψεων, πράξεων και των διηγήσεων, καθώς και του απόηχου των θαυμάτων που συντελέστηκαν για τη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης ως αποτέλεσμα της θεϊκής προστασίας που απολάμβανε η πόλη και την επίδραση της ορθόδοξης λατρείας, μέσα στην οποία ανατράφηκε ο νεαρός διάδοχος. Όπως πάλι διαπιστώνει ο συγγρ. από τη μελέτη των κειμένων του Θεόδωρου, ο μυθικός και μυστικός κόσμος της Ανατολής αποτέλεσε τον αντίθετο πόλο στην επίδραση που δεχόταν ο νεαρός Θεόδωρος από την αναπόληση της Κωνσταντινούπολης. Την Ανατολή προσλάμβανε ο Θεόδωρος ως ιερή γη, γενέτειρα του αληθινού ήλιου, δηλαδή του Χριστού.

Το θέμα που αναπτύσσεται στις δύο ενότητες στις οποίες υποδιαιρείται το κεφ. 2 είναι η ανθρωπογεωγραφία της Δυτικής Μ. Ασίας. Στην ενότητα *Cities and Regions* ο συγγρ. είναι σε θέση να παραθέσει τις απόψεις του Θεόδωρου για την παραγωγικότητα της γης και τις εναλλαγές του τοπίου βασισμένος στη μελέτη του έργου του, κυρίως στις επιστολές των οποίων η ιστορική αξία ως πηγή πληροφοριών είναι πολύ σημαντική. Οι παρατηρήσεις του συγγρ. στο πεδίο αυτό είναι αξιοπρόσεκτες. Κατορθώνει πραγματικά να δώσει ένα ψυχογράφημα του Θεόδωρου. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του ότι τα βουνά ασκούν ιδιαίτερη γοητεία στον νεαρό Θεόδωρο. Συγχρόνως επιτυγχάνει να δώσει αναπαράσταση του μικρασιατικού τοπίου μέσα στον ιστορικό χρόνο. Αναδεικνύεται με τον τρόπο αυτό στην παρούσα μελέτη το «δυνατότερο» πλεονέκτημα του συγγρ. που είναι η ανάλυση κειμένου και η διεϊσδυση στο ιδεολογικό πεδίο. Η θάλασσα, η αλλαγή των εποχών, η ποικιλομορφία της φύσης προσείλκυαν τον Θεόδωρο που συνέδεε τις εποχές με την καθημερινότητα και την πρακτική πλευρά του ανθρώπινου βίου. Παράλληλα με την παρουσίαση της κεντρικής μορφής του έργου ο συγγρ. διαγράφει την ιστορική πορεία της Νίκαιας, η χάραξη της οποίας ακολουθεί τη γνωστή και γενικώς αποδεκτή θέση της υποχώρησης της αστικής ζωής και αναβίωσης των πόλεων από τον 7^ο αι. και σημειώνει την κατάληψή της (1081) από τον σουλτάνο Σουλειμάν που ανήκε σε κλάδο της οικογένειας των Μεγάλων Σελτζούκων της Βαγδάτης. Μια επιμέρους παρατήρηση στο τελευταίο αυτό θέμα θα μπορούσε να είναι το ερώτημα, εάν πράγματι ο Σουλειμάν έφερε τον τίτλο του σουλτάν ή

του αποδίδεται καταχρηστικώς.

Κατά την παράθεση της ιστορικής πορείας της Νίκαιας ο συγγρ. δεν παραλείπει να παρουσιάσει τις απόψεις του Θεόδωρου για την ονομασία της πόλης και την υψηλή ιδέα του γι' αυτήν. Ακολουθεί μια ενδιαφέρουσα και διεξοδική περιγραφή της πόλης της Νίκαιας και των ναών της – βασισμένη και σε αποστροφές από κείμενα του Θεόδωρου – και των σημαντικότερων άλλων τεσσάρων πόλεων της αυτοκρατορίας των Λασκαριδών, όπου συνήθιζε να μεταβαίνει και να διαμένει η αυτοκρατορική οικογένεια. Οι παρατηρήσεις που αφορούν στις αυτοκρατορικές συνήθειες έχουν καθαυτό ιστορικό ενδιαφέρον για την καθημερινή ζωή και τις αντιλήψεις περί υγιεινής της αριστοκρατίας του 13^{ου} αιώνα και για τις γεωγραφικές και κλιματολογικές συνθήκες στην περιοχή. Η περιγραφή των δρομολογίων για τα ταξίδια στις πόλεις αυτές, οι μετακινήσεις του Θεόδωρου προς τις προτιμώμενες από αυτόν πόλεις, η συγκέντρωση πληροφοριών από τις πηγές για την κατάσταση των πόλεων κατά την ερευνώμενη περίοδο συμπληρωμένα από κατατοπιστικούς χάρτες φέρνουν στο φως στοιχεία που δεν είχαν αξιοποιηθεί μέχρι τώρα από την έρευνα και είναι πραγματικά εξαιρετικά. Τα στοιχεία αυτά δοσμένα με συστηματικό τρόπο και βασισμένα στις μαρτυρίες των επιστολών του Θεόδωρου Β' αλλά και των αφηγηματικών πηγών και στα αρχαιολογικά δεδομένα αποτελούν ένα οδοιπορικό στη Δυτική Μ. Ασία του 13^{ου} αιώνα και ένα χρήσιμο βοήθημα για τον ιστορικό που ασχολείται με την οικονομία, την ιστορία των πόλεων ή τη στρατιωτική ιστορία της περιοχής κατά τους 13^ο με 15^ο αιώνες.

Σύντομη είναι η αναφορά στη διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση της αυτοκρατορίας με παραπομπές στις μελέτες των M. ANGOLD, *Byzantine Government* και H. AHRWEILER, *L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081–1317), particulièrement au XIIIe siècle*. T&MByz 1 (1965) σσ. 1–204 [βλ. σημ. 85, 86 (σ. 251) της μελέτης] που ασχολήθηκαν ειδικά με τα θέματα αυτά. Ωστόσο συμπληρωματικά διαφωτιστική για επιμέρους ζητήματα θα ήταν και η παραπομπή στην αναλυτική παρουσίαση της διοικητικής οργάνωσης στην κοιλάδα του Μαιάνδρου ποταμού κατά τον 13^ο αιώνα με παράλληλη αναφορά και σε προσωπογραφικά στοιχεία των αξιωματούχων που υπηρέτησαν σε διοικητικές θέσεις στην περιοχή αυτή, στην οποία προβαίνει η Ε. Ράγια, *Η κοιλάδα του Κάτω Μαιάνδρου στη βυζαντινή εποχή, ca. 600–1300. Γεωγραφία και Ιστορία (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 51)*. Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 323–335, με παραπομπές σε έγγραφα και λεπτομερή σχολιασμό των μετασχηματισμών των διοικητικών ενοτήτων και του χώρου τον οποίο κα-

ταλάμβαναν. Ο διοικητικός χωρισμός της επικράτειας της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας δεν ήταν αυστηρός, όπως προκύπτει από τις παρατηρήσεις της Ε. Ράγια για την κοιλάδα του Μαιάνδρου. Αυτός θα μπορούσε να ήταν ένας πιθανός λόγος για το γεγονός ότι ο Θεόδωρος, όπως παρατηρεί ο συγγρ. (σ. 50), αναφέρεται στις περιοχές της δυτικής Μ. Ασίας με τις αρχαίες ονομασίες τους, οι οποίες αφορούν τον γεωγραφικό προσδιορισμό του χώρου και όχι τον διοικητικό. Θα ήταν χρήσιμη περαιτέρω διευκρίνιση και για το *κανονικόν*, το οποίο ο συγγρ. χαρακτηρίζει «εκκλησιαστικό φόρο» [βλ. σ. 50: *ecclesiastical tax (kanonikon)*]. Το *κανονικόν των λαϊκών* με τη σημασία του τέλους ή δοσίματος αποτελούσε χρηματική ή σε είδος εισφορά, την οποία όριζε το κράτος, προς την Εκκλησία ή τον επίσκοπο [βλ. χαρακτηριστικά *Jus Graecoromanum*, τ. I, 311, 5 (έκδ. Ι. και Π. Ζέπου. Αθήνα 1931): «Ἀλεξίου τοῦ κομνηνοῦ περὶ τοῦ κανονικοῦ καὶ τῶν διδομένων συνηθειῶν ὑπὲρ χειροτονίας καὶ ἱερολογίας γάμου...» και 19: «ὁ κατὰ καιροὺς θεοφιλῆς ἐκάστης χώρας ἐπίσκοπος ἐκεῖνα λήψεται ὑπὲρ κανονικοῦ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἐντοπίων αὐτοῦ τὰ ῥητῶς ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τυπικῷ τοῦ μακαρίτου θείου τῆς βασιλείας μου διειλημμένα, ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἤγουν ἀπὸ μὲν τῆς χώρας τῆς ἐχούσης καπνοὺς λ' νόμισμα ἐν χρυσοῦν τῆς προτιμωμένης χαραγῆς τῆς βασιλείας μου, ἀργυρᾶ β', κριὸν ἕνα, κριθαρίου μόδια ...»]. Για το *κανονικόν* που πλήρωναν οι κληρικοί, για την ακριβή διερεύνηση της φύσης του οποίου δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες στις πηγές, βλ. Ε. Παπαγιάννη, *Τὰ οικονομικὰ τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 1). Αθήνα 1992, σσ. 139, 248 κ.ε.

Στην ενότητα *Ethnicity and the Frontier* του κεφ. 2 παρουσιάζονται οι εθνότητες που συμβιούσαν στην επικράτεια της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας και τα σύνορα της με τα γειτονικά της κράτη. Το θέμα της εθνικής σύστασης του πληθυσμού ουσιαστικά αποτελεί πρωτότυπη διαπραγμάτευση. Ο συγγρ. έχει προβεί σε εξαντλητική έρευνα των διαθέσιμων πηγών και της βιβλιογραφίας που φτάνει πίσω ως τον 19^ο αιώνα. Με βάση την έρευνα αυτή περιγράφει την εγκατάσταση και τον ρόλο των εθνικών ομάδων και μεμονωμένων προσώπων, την παρουσία των οποίων στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας παραδίδουν οι πηγές, καθώς και τη σχέση τους με τον ελληνικό και ορθόδοξο πληθυσμό που αποτελούσε την πλειοψηφία στην Αυτοκρατορία. Η περιγραφή των συνόρων συνδυάζεται με πληροφορίες που αφορούν τη σχέση της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας με τους γειτονικούς της λαούς και τον κατατεμαχισμό της Μ. Ασίας σε επιμέρους κράτη κατά τον 13^ο αι. Η ταύτιση των βυζαντινών πόλεων με τις σημερινές τουρκικές πόλεις επιτρέπει στον αναγνώστη να σχηματίσει ακριβή εικόνα του χώρου.

Η μελέτη της βιβλιογραφίας και εδώ ξεκινά από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (ορισμένες φορές και από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα), για να φθάσει μέχρι τη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα προσφέροντας με τον τρόπο αυτό ολοκληρωμένη εικόνα της έρευνας. Δίνοντας την περιγραφή της μέχρι στιγμής γνωστής συνοριακής γραμμής ανάμεσα στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας και το Σουλτανάτο του Ρουμ ο συγγρ. περιγράφει τις σχέσεις της Αυτοκρατορίας με τους Σελτζούκους γείτονες. Ειδικά αναφέρεται στις σχέσεις του νεότερου Θεόδωρου με τους Σελτζούκους του Ρουμ και στην αντίληψη του για τον κόσμο της Ανατολής και ειδικότερα για την περιοχή της Δυτικής Ανατολίας. Οι πολιτικές εξελίξεις και η ισορροπία δυνάμεων μετά την άφιξη και κυριαρχία των Μογγόλων άφησαν τον Θεόδωρο ελεύθερο, παρατηρεί ο συγγρ., να στραφεί στην τόσο αγαπητή γι' αυτόν μελέτη και συγγραφική εργασία.

Το επόμενο κεφ. 3, **“I Was Raised as Usual for a Royal Child”** (σσ. 57–69), αρχίζει με τον θάνατο του Θεόδωρου Α΄ και την άνοδο στην εξουσία του Ιωάννη Βατάτζη. Η διαπραγμάτευση γίνεται σε διάλογο με τη βιβλιογραφία για τα αναφεύμενα προβλήματα χρονολόγησης του θανάτου του Θεόδωρου Α΄, της ανόδου στην εξουσία του Ιωάννη Βατάτζη και τη γέννηση του Θεόδωρου του νεότερου. Οι δυναστικές έριδες, το νέο καθεστώς της εξουσίας του Ιωάννη Βατάτζη, η πολιτική κατάσταση στη Μ. Ασία, οι προσανατολισμοί της ηγεσίας της Νίκαιας, η στερέωση και αύξηση της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας από τον Ιωάννη Βατάτζη και η γέννηση και ανατροφή του Θεόδωρου αποτελούν πρωτότυπη σύνθεση βασισμένη στις πηγές.

Ο συγγρ. δίνει τον καλύτερο εαυτό του στην περιγραφή της σταδιακής συγκρότησης της προσωπικότητας του νεότερου Θεόδωρου, στις γονεϊκές σχέσεις της εποχής, ένα θέμα αφορμή για το οποίο αποτελούν οι επιλογές του αυτοκρατορικού ζεύγους για τον τρόπο ανατροφής του πρωτοτόκου τους. Τα συμπεράσματά του προκύπτουν μέσα από τις γραμμές των κειμένων του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη, τα οποία παραβάλλει με χωρία του Ευαγγελίου αναδεικνύοντας την επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας στο πνεύμα του νέου. Η καθημερινή ζωή στα ανάκτορα, η προσωπικότητα της βασίλισσας μητέρας, ο ρόλος της στην ανατροφή του μικρού γιου της και η συμμετοχή της στα κοινά αποτελούν άλλα θέματα του κεφαλαίου αυτού. Η ανακήρυξη του Θεόδωρου ως βασιλέως απασχολεί σύντομα τον συγγρ. στο κεφ. αυτό. Σύγχρονες με τα γεγονότα μαρτυρίες, παρατηρεί ο D.A. (σ. 61), αποδεικνύουν ότι ο Θεόδωρος είχε χωρίς αμφιβολία ανακηρυχτεί νέος συμβασιλέας (Junior coemperor). Ρήτορες τον εγκωμιάζουν ως

βασιλέα που βασίλευε μαζί με τον πατέρα του και τον ονομάζουν βασιλέα από τη γέννηση (βλ. σημ. 34). Επισημαίνει ακόμη ότι, αν διατηρείτο η συνήθης πρακτική του 12^{ου} και των αρχών του 13^{ου} αιώνα, ο Θεόδωρος θα είχε επισήμως οριστεί συμβασιλέας από την πρώτη παιδική ηλικία. Ο γηραιός Θεόδωρος είχε ορίσει τον γιο του Νικόλαο συμβασιλέα από τη βρεφική ή νηπιακή ηλικία. Στα είκοσί του χρόνια ο νέος Θεόδωρος δρούσε με την ιδιότητα του συγκυβερνήτη (co-ruler). Η διαπίστωση αυτή του συγγρ. προκύπτει από τη μνεία του Θεόδωρου μαζί με τον πατέρα του σε συνθήκη που σύναψε η Αυτοκρατορία της Νίκαιας με τους Λατίνους (σημ. 36). Ένα ακόμη επιχείρημα του συγγραφέα που καταδεικνύει τη συμβασιλεία του Θεόδωρου και τον ρόλο που διαδραμάτιζε στη διακυβέρνηση, όπως θα φανεί στο κεφ. 5, είναι ότι ο Θεόδωρος αποκαλεί τον εαυτό του ως «η αυτοκρατορική μου μεγαλειότητα» (my imperial majesty) σε επιστολές του που χρονολογούνται στην ηλικία των είκοσι (σημ. 37). Περιέργως, παρατηρεί ο συγγρ., βυζαντινοί ιστορικοί έρχονται σε αντίθεση με την ιστορική αλήθεια, όταν δηλώνουν ότι ο Θεόδωρος ουδέποτε κατείχε τον βασιλικό τίτλο κατά τη διάρκεια της βασιλείας του πατέρα του (σημ. 38). Αυτή η παρανόηση φαίνεται να οφείλεται στο γεγονός ότι ο Θεόδωρος ήταν βασιλεύς μη εστεμμένος [σ. 61: he was an uncrowned emperor (basileus)] σε αντίθεση προς τους εστεμμένους νέους συμβασιλείς του τέλους του 13^{ου} αιώνα μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης.

Στην επιχειρηματολογία αυτή φαίνεται ότι υπάρχουν τρία κυρίως προβλήματα: α. Η συμμετοχή του Θεόδωρου στην άσκηση εξουσίας θεωρείται ως ένδειξη ότι αυτός είχε την ιδιότητα του βασιλέως. β. Η έκφραση μη εστεμμένος βασιλέας δεν επιτρέπει στον αναγνώστη να σχηματίσει σαφή αντίληψη της ιδιότητας του Θεόδωρου. Είναι γνωστό ότι την ιδιότητα του βασιλέως αποκτούσε ο διάδοχος του θρόνου με την αναγόρευση από τους καθεστωτικούς παράγοντες, την οποία προκαλούσε ο πατέρας του, ο βασιλεύς αυτοκράτωρ και μόνος κύριος της εξουσίας. Η εκκλησιαστική στέγη εξέφραζε τον δεσμό του βασιλέως με τον Θεό και ακολουθούσε την αναγόρευση. Βλ. O. TREITINGER, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*. Jena 1938, σ. 27 κ.ε., 30, 31 σημ. 98. – Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Έκλογή αναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αυτοκράτορος*. Ἀθήναι 1956, σ. 27 κ.ε., 29 κ.ε. 226 και 230. O D.A. δέχεται ότι ο Θεόδωρος είχε ανακηρυχτεί συμβασιλέας (Junior co-emperor) και προσάγει μαρτυρίες των πηγών, που προσδίδουν στον Θεόδωρο την ιδιότητα του βασιλέα. Όμως ο σύγχρονος με τα γεγονότα Ακροπολίτης παραδίδει ότι ο βασιλέας Ιωάννης (Βατάτζης) πέθανε έχοντας αφήσει τη βασιλεία στον γιο του Θεόδωρο [Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή, έκδ.

A. HEISENBERG, σ. 104.19: «Ἐτεθνήκει μὲν οὖν ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης, τῷ υἱῷ αὐτοῦ Θεόδωρῳ τὴν βασιλείαν καταλελοιπώς». Με τον τρόπο αυτό κατέλαβε τον θρόνο ο Θεόδωρος (δηλαδή ως διάδοχος) και στη συνέχεια αναγορεύτηκε ακολουθώντας το έθιμο ανύψωσης στην ασπίδα και κατόπιν στέφθηκε [αυτόθι 105.18: «Οὕτω μὲν ὁ βασιλεὺς Θεόδωρος τῶν βασιλείων ἐπέληπτο θρόνων ... καὶ καθεσθεις ἐπ' ἀσπίδος ὡς ἔθος»]. γ. Δεν σχολιάζεται επαρκώς η θέση ότι οι μαρτυρίες των Παχυμέρη και Γρηγορά συγκρούονται με την ιστορική αλήθεια. Ο συγγρ. αιτιολογεί σύντομα την άποψή του [βλ. τη σημ. 38 σ. 258] υποστηρίζοντας ότι οι Παχυμέρης και Γρηγοράς, που ήταν επικριτικοί προς τους Παλαιολόγους, κατασκευάζουν την εικόνα του Θεόδωρου αναλόγως και παραπέμπει σχετικά στο έργο του D.A., *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330*. Cambridge 2007, σσ. 269–281. Παρατηρώ όμως ότι οι δύο ιστορικοί δεν έρχονται σε αντίθεση με τον Ακροπολίτη και ουσιαστικά παραδίδουν την ίδια πληροφορία. Ο Παχυμέρης [έκδ. A. FAILLER, σ. 61.19–22 (I, σ. 38.10): «μηδ' ὄνομα βασιλείας ἔχων»] παραδίδει ότι ο Θεόδωρος, αν και δεν ονομαζόταν (ενν. με θεσμικό τρόπο) βασιλεύς, εκπαιδεύταν από τον πατέρα του για να καταστεί άξιος για την άσκηση της βασιλείας. Αυτή η θέση του Παχυμέρη θεωρώ ότι απηχεί την πάγια ρωμαϊκή αντίληψη για την ανάδειξη του αρίστου στη βασιλεία. Επομένως πραγματικά αναδεικνύει τη χρηστή διαχείριση του θέματος της διαδοχής από τον Βατάτζη.

Η εκπαίδευση και προετοιμασία του Θεόδωρου για τη βασιλεία επαληθεύονται από τα γεγονότα και τις μαρτυρίες των πηγών, τις οποίες σημειώνει ο D.A. στη μελέτη του [βλ. αναλυτικά κατ. εδώ, σσ. 18–20.]. Από τη μαρτυρία λοιπόν του Παχυμέρη προκύπτει ότι η θέση του Θεόδωρου ως διαδόχου της βασιλείας ήταν αναγνωρισμένη. Η μαρτυρία αυτή εναρμονίζεται με αυτή του Ακροπολίτη που εκτέθηκε παραπάνω. Η χρησιμοποιούμενη ορολογία από τον Παχυμέρη και η ρευστότητα της περιγραφής της θέσης του διαδόχου δεν επιτρέπουν να προσδιορίσουμε με ποιο τρόπο είχε γίνει η αναγνώριση του Θεόδωρου ως διαδόχου και είχε εξασφαλιστεί η μελλοντική του αναγόρευση. Ο Γρηγοράς (έκδ. L. SCHOPEN I, σσ. 54–55) ρητώς παραδίδει ότι ο Θεόδωρος δεν αναγορεύτηκε όσο ήταν εν ζωή ο πατέρας του, αλλά αναγορεύτηκε από τους υπηκόους του μετά τον θάνατο του πατέρα του. Ακολούθησε χρίση και στέψη στη συνέχεια από τον πατριάρχη Αρσένιο. Θεωρώ ότι ο Γρηγοράς, που ακολουθεί τον Παχυμέρη, παρουσιάζει με τον δικό του τρόπο την πληροφορία του ιστορικού προκειμένου να αναδείξει τη χρηστή τακτική των Λασκαριδών έναντι εκείνης των Παλαιολόγων και παραβλέπει ότι η θέση του Θεόδωρου ως διαδόχου είχε αναγνωριστεί εμπράκτως. Ο τρόπος της έμπρακτης αυτής αναγνώρισης θα

συζητηθεί παρακάτω, όταν ο D.A. θα αναφερθεί και πάλι στην ιδιότητα του Θεόδωρου στο κεφ. 5, ενότητα *Coruler*.

Ακριβής και επιτυχής είναι η περιγραφή της θέσης του Θεόδωρου ως πιαστού και υπάκουου γιου, η υψηλή αντίληψη του για το θεσμό της βασιλείας και η πεποίθηση ότι ο βασιλεύς είναι ο ηθελημένος του Θεού σύμφωνα με τη βυζαντινή πολιτική θεωρία. Η ερμηνεία χαρακτηριστικής φράσης του Θεόδωρου, την οποία ο συγγρ. μεταφράζει και χρησιμοποιεί ως τίτλο του κεφ. 3 (“**I Was Raised as Usual for a Royal Child**”) απασχολεί στη συνέχεια τον συγγρ. Αιτιολογημένα υποστηρίζει την άποψη ότι με τη φράση αυτή ο Θεόδωρος αναφέρεται στην πολυτέλεια της ζωής στο βασιλικό παλάτι και περιγράφει με τρόπο ζωντανό την καθημερινότητα αυτή βασισμένος στις μαρτυρίες των πηγών, τις οποίες εκμεταλλεύεται με τρόπο δημιουργικό. Αναδεικνύεται η βαθιά γνώση του συγγρ. σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς της βυζαντινής πραγματικότητας. Χρησιμοποιεί τις γνώσεις αυτές για να ανασυστήσει τον χαρακτήρα του Θεόδωρου και να αναδείξει τους παράγοντες που συντέλεσαν στη διάπλασή του από την παιδική του ηλικία ως τη νεότητα ερμηνεύοντας τις μαρτυρίες που απορρέουν από την επιστολογραφία του Θεόδωρου. Οι πολιτικές εξελίξεις στα Βαλκάνια απασχολούν στη συνέχεια τον συγγρ. που δίνει ένα σύντομο αλλά σφαιρικό ιστορικό πλαίσιο της περιόδου των νεανικών χρόνων του Θεόδωρου με αναφορά στα σημαντικότερα γεγονότα. Με τον τρόπο αυτό αναπαριστά το περιβάλλον μέσα στο οποίο ο νεαρός Θεόδωρος άρχισε τις βασικές του σπουδές. Ο συγγρ. κάνει μια σύντομη εισαγωγή στο θέμα των σπουδών τις οποίες ακολουθούσαν τα παιδιά των αστικών περιοχών και της αριστοκρατίας. Οι αποστροφές από το έργο του ίδιου του Θεόδωρου που αναφέρονται στις σπουδές του αποτελούν τη βάση για παρατηρήσεις που αφορούν ειδικά στην εκπαίδευση του Θεόδωρου στην παιδική και πρώτη νεανική ηλικία του. Οι πρώτες σπουδές και η χριστιανική ανατροφή διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο και στη διαμόρφωση των πνευματικών προτιμήσεών του. Ο συγγρ. περιγράφει με ζωντανό τρόπο την παιδική ηλικία του Θεόδωρου, παραθέτει στιγμιότυπα από τη θρησκευτική ζωή στη Νίκαια και αναφέρεται στην επίδραση που άσκησε στον νεαρό βασιλόπαιδα ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός Β΄, ιδιαίτερα μάλιστα στην αντίληψη του ορισμού της ευγένειας (αριστοκρατικότητας). Ο πατριάρχης και ο Θεόδωρος μοιράζονταν την αντίληψη ότι η ευγένεια δεν προέκυπτε από την αριστοκρατική καταγωγή, αλλά από τη χριστιανική συμπεριφορά, την κοινωνική υπευθυνότητα και τη στάση του πλούσιου έναντι του φτωχού, μια άποψη που απαντά στο έργο των πατέρων της Εκκλησίας. Ο ανυποχώρητος πόλεμος κατά των Λατίνων και κυρίως η οριοθέτηση και δια-

φοροποίηση των ορθοδόξων χριστιανών ως Γραικών έναντι των Λατίνων, που απαντά κατόπιν στο έργο του Θεόδωρου αποδίδεται από τον συγγραφέα επίδραση των ιδεών του πατριάρχη Γερμανού Β΄. Ο Θεόδωρος, παρατηρεί ο συγγραφέας, επρόκειτο να υιοθετήσει και να επεξεργαστεί την αντίληψη της αντίθεσης ελληνισμού και ορθοδοξίας έναντι των Λατίνων χρησιμοποιώντας τον όρο Έλλην για να ορίσει την αντίθεση αυτή. Ο όρος όμως αυτός ήταν προβληματικός για τους Βυζαντινούς ιερωμένους εξαιτίας της συνειρμικής αναφοράς του στην ειδωλολατρία.

Οι αναφορές του Θεόδωρου στα μαθήματα που ακολούθησε διανύοντας το δεύτερο στάδιο της εκπαίδευσής του δίνουν στον συγγραφέα τη δυνατότητα να περιγράψει τα μαθήματα που διδάχτηκε ο νεαρός βασιλόπαιδας και το στόχο της διδασκαλίας τους εντοπίζοντας συγχρόνως τις προτιμήσεις του νεαρού και τα σημεία του ιδιαίτερου ενδιαφέροντός του, όπως η πολυσημία των ελληνικών λέξεων. Ο νεαρός Θεόδωρος ασκήθηκε, όπως αυτό ήταν σύνηθες κατά τον 12^ο αι. και εξακολούθησε να αποτελεί προσφιλή πρακτική κατά τον 13^ο αιώνα, στις γραμματικές και ρητορικές ασκήσεις (σχεδογραφία). Τα ίχνη της πρακτικής αυτής άσκησης εντοπίζονται από τον συγγραφέα στα γραπτά του Θεόδωρου. Το κεφ. 3 βασισμένο στην εμπειρική μελέτη των έργων του Θεόδωρου πετυχαίνει να δώσει μια σφαιρική εικόνα της ανάπτυξης της παιδικής και νεανικής ψυχής και συγχρόνως του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο ανατράφηκε ο νεαρός Θεόδωρος.

Το κεφ. 4, **Pursuit of Learning** (σσ. 70–87), είναι αφιερωμένο στην εφηβική πλέον ηλικία του Θεόδωρου, πιθανότατα μετά τα δώδεκα χρόνια του. Και το κεφ. αυτό βασίζεται στη μελέτη των κειμένων του ίδιου του Θεόδωρου, τα οποία ο συγγραφέας έχει μελετήσει επισταμένως και από τα οποία κατορθώνει να αποκομίσει πληθώρα πληροφοριών για την εφηβεία και τη νεανική ηλικία του βασιλόπαιδα. Όπως και στα προηγούμενα κεφάλαια (2 και 3) ο συγγραφέας επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην ψυχογραφία του νεαρού βασιλόπαιδα, στην παρουσίαση της προσωπικότητάς του και στους σημαντικούς σταθμούς της προσωπικής του ζωής. Η αναφορά στα ιστορικά γεγονότα βέβαια δε λείπει. Ο ιστορικός σκελετός της μελετώμενης περιόδου ακολουθεί παράλληλα την περιγραφή της παιδικής και νεανικής ηλικίας του Θεόδωρου.

Δύο κύριοι σταθμοί της ζωής του, όπως ο ίδιος ο Θεόδωρος παραδίδει, ήταν η επιλογή του προσωπικού του δασκάλου, του παιδαγωγού του, κατά τη διατύπωσή του, και της κατάλληλης μνηστής. Ο Θεόδωρος παραδίδει την εικόνα του παιδαγωγού του με τρόπο σατιρικό. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η επιλογή του παιδαγωγού βασίστηκε στην ιδέα της σύνδεσης με τη βα-

συλική αυλή των Κομνηνών. Δίνει μια ζωηρή περιγραφή της μορφής του παιδαγωγού, της κοινωνικής του θέσης και της παιδείας του, όπως αναδύεται από τη *Σάτιρα* που του αφιέρωσε ο Θεόδωρος στην ηλικία των είκοσι ετών, παρουσιάζοντας με τον τρόπο αυτό συγχρόνως και την προσωπικότητα του νεαρού βασιλόπαιδα. Εντοπίζει το όνομα του παιδαγωγού με τη βοήθεια σποραδικών αναφορών σε επιστολές του Θεόδωρου σε δύο πρόσωπα, στον Ζαβαρειώτη ή στον Ειρηνικό, των οποίων την προσωπογραφία συνθέτει έπειτα από λεπτομερή έρευνα σε αφηγηματικές πηγές και σφραγι-στικές μαρτυρίες. Για την ετυμολογία του ονόματος και τη μνεία της αναφοράς του σε σφραγίδες, χρήσιμη είναι και η μελέτη του T.G. KOLIAS, Ζάβα – Ζαβάρειον – Ζαβαρειώτης. *JöByz* 29 (1980) σσ. 27–35, εδώ 33. Ο συγγρ. διαλαμβάνει σύντομα την είσοδο του έφηβου πλέον Θεόδωρου στη ρητορική, εντοπίζει τους συγγραφείς που μελέτησε και διαπιστώνει ότι ανήκουν στον κόσμο της κλασικής και ύστερης αρχαιότητας, ενώ δεν μπορεί να εντοπιστεί σε ποια χρονική περίοδο πέρασε ο Θεόδωρος στη μελέτη του Γρηγόριου Ναζιανζηνού, τον οποίο θαύμαζε ιδιαίτερα.

Στη συνέχεια ο συγγρ. εισέρχεται στο θέμα της επιλογής κατάλληλης συζύγου για τον νεαρό διάδοχο. Αυτή ήταν η Έλενα (γεν. 1224), κόρη του ισχυρού Βούλγαρου τσάρου Ιβάν Ασέν Β΄ και της ουγγρικής καταγωγής συζύγου του Μαρίας. Ο συγγρ. παρουσιάζει τη γενεαλογία της νύφης, αλλά δεν αναφέρεται στις λεπτομέρειες της γέννησης, μνηστείας, γάμου και θανάτου της Έλενας. Για τα θέματα αυτά παραπέμπει σε προγενέστερη μελέτη του [D.A., Theodore II Laskaris, Elena Asenina and Bulgaria, *The Medieval Bulgarian and ‘the Other’*. In: *Средновековният българин и „другите“* Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов. Sofia 2013, σσ. 273–297, ιδιαίτερα σσ. 274–282]. Στην παρούσα μελέτη αναλύει την πολιτική σκοπιμότητα του συνοικεσίου και την πολιτική των συνοικεσίων του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη. Σε διάλογο με τη βιβλιογραφία επισημαίνει την επανασύνδεση του πατριαρχείου της Νίκαιας με τη Βουλγαρική Εκκλησία, καθώς και τη συμμετοχή της Βουλγαρίας στις πολεμικές επιχειρήσεις που ακολούθησαν την άνοιξη της ίδιας χρονιάς που πραγματοποιήθηκε ο γάμος του Θεόδωρου και της Έλενας στη Λάμψακο (1235). Οι ιδιαίτερα κατατοπιστικές σημειώσεις στις σελίδες αυτές συμπληρώνουν τις πληροφορίες του κυρίως κειμένου με ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες και προσωπογραφικά στοιχεία.

Λόγω των πενιχρών σχετικών μαρτυριών από τις πηγές η ανατροφή της μικρής νύφης από την αυτοκράτειρα μητέρα περιγράφεται από τον συγγρ. συγκριτικά, χρησιμοποιώντας τις μαρτυρίες των πηγών για ανάλογες πε-

ριπτώσεις νυφών που έφθασαν στη βυζαντινή αυλή από ξένα κράτη. Η θερμή ρομαντική αγάπη του Θεόδωρου Β΄ για τη σύζυγό του, με την οποία απέκτησε έξι παιδιά με τελευταίο τον διάδοχο Ιωάννη, παραδίδεται από τον ίδιο τον νεαρό βασιλιά σε κείμενα και σε επιστολή του. Δίνονται για πρώτη φορά στην έρευνα αναλυτικά η από κοινού πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και τον Ιβάν Ασέν Β΄ το θέρος του 1235, η προώθηση των αυτοκρατορικών δυνάμεων στην ευρωπαϊκή ακτή του Ελλησπόντου και στη Θράκη, η δεινή θέση στην οποία είχε πλέον περιέλθει η Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, η ανατροπή των σχέσεων των Βατάτζη και Ιβάν Ασέν Β΄ και ο αντίκτυπος της σύγκρουσης στον γάμο του Θεόδωρου και της Έλενας. Ο συγγρ. συνάγει ότι η επίδραση της προσωρινής ανατροπής των σχέσεων του πατέρα και του πεθερού του κατέστησαν μεταγενέστερα τον Θεόδωρο Β΄ επιφυλακτικό προς τους Βαλκάνιους γείτονές του και τον έστρεψαν προς τον Φρειδερίκο Β΄ Χόενσταουφεν.

Ο συγγρ. στη συνέχεια φέρνει στο φως τις σκέψεις και κλίσεις του Θεόδωρου που τον έστρεψαν στη μελέτη και στο φιλοσοφικό στοχασμό, ενώ συγχρόνως δεν παραμελούσε την απαραίτητη προετοιμασία για το βασιλικό αξίωμα. Ο απολογητικός τόνος του Θεόδωρου, ο οποίος διακρίνεται, όταν αναφέρεται στην κλίση του για μελέτη, η απαρésκεια του παιδαγωγού, την οποία μεταφέρει ο ίδιος ο Θεόδωρος, για τη μελέτη που απομάκρυνε τον μαθητή του από την προετοιμασία για τα βασιλικά καθήκοντα οδηγούν τον συγγρ. στη διαπίστωση ότι μαθητής και παιδαγωγός είχαν αντίθετες απόψεις για το είδος των μελετών που θα έπρεπε να απασχολούν τον μελλοντικό ηγεμόνα. Ο συγγρ. βρίσκει την ευκαιρία να παρουσιάσει τους τομείς στους οποίους όφειλε να εκπαιδευτεί ο Θεόδωρος κατά τις αντιλήψεις της εποχής, που έδιναν το προβάδισμα στη σωματική ρώμη και την πολεμική τέχνη. Κατάλληλες διασκεδάσεις για ένα πρίγκιπα ήταν το κυνήγι και το τζυκανιστήριο, τα οποία φαίνεται ότι αγαπούσε ιδιαίτερα ο Θεόδωρος. Βασισμένη στις πηγές και μάλιστα σε μαρτυρίες του ίδιου του Θεόδωρου η διήγηση είναι ζωνρή και ενδιαφέρουσα, εισάγει τον αναγνώστη στο πνεύμα του βυζαντινού κόσμου και παρουσιάζει τα ιστορικά πρόσωπα ως ανθρώπους και όχι ως άψυχα είδωλα. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του συγγρ. ότι, αν και ο Θεόδωρος έδινε πολύ μεγάλη σημασία στη στρατηγική ικανότητα για έναν ηγεμόνα, απουσιάζει από τα γραπτά του Θεόδωρου κάποια μνεία για τη μελέτη της στρατηγικής τέχνης μέσα από τα κείμενα. Την παρατήρηση αυτή συνδέει με τη διαπίστωση ότι δεν περισώθηκαν βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρίδια μετά τον 10^ο αιώνα. Η πολύ ενδιαφέρουσα αυτή παρατήρηση θα ήταν αναμενόμενο να αναλυ-

θεί περισσότερο, καθώς εισάγει ένα πρόβλημα στην έρευνα, εάν δηλαδή οι Βυζαντινοί μελετούσαν την τέχνη του πολέμου από τα κείμενα ή σύμφωνα με τον Θεόδωρο ακολουθούσαν το ένστικτό τους και τη στρατιωτική εμπειρία, την οποία αποκόμιζαν από τη μαθητεία κοντά στους πατέρες τους, όπως αυτό είχε συμβεί με τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό και παραδίδει ο Μιχαήλ Ιταλικός, όπως σημειώνει ο συγγρ. [σημ. 47, σ. 265 με παραπομπή στην έκδ. P. GAUTIER σ. 283.14–21, όπου όμως, όσο μπορώ να αντιληφθώ, ο λόγος είναι για τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό]. Η γνώση της στρατηγικής, παρατηρεί ο συγγρ., περνούσε με την προφορική παράδοση από γενιά σε γενιά. Σχετικά με την τελευταία αυτή παρατήρηση πάντως θεωρώ ότι η μελέτη της στρατιωτικής στρατηγικής των Βυζαντινών οφείλει να γίνει μέσα από την εξέταση των πολεμικών συγκρούσεων τον 12^ο και 13^ο αιώνα και σε συνδυασμό με τις οδηγίες των στρατιωτικών εγχειριδίων.

Σχετικά με το εύρος και το είδος των γνώσεων τις οποίες έπρεπε να έχει ένας ηγεμόνας ο συγγρ. είναι σε θέση να δώσει μια περιεκτική έκθεση των θεμάτων και των κειμένων τα οποία μελέτησε ο Θεόδωρος επωφελούμενος από τη δυνατότητα που του έδινε η βασιλική ανατροφή του. Η μελέτη του συγγραφικού έργου του Θεόδωρου αποκαλύπτει ότι η ανάγνωση της Αγίας Γραφής, βιογραφιών προσωπικοτήτων της ρωμαϊκής ιστορίας και της αρχαίας ελληνικής ιστορίας ήταν τα ενδεδειγμένα αναγνώσματα για τον μελλοντικό ηγεμόνα. Ο συγγρ. οδηγείται στο συμπέρασμα ότι ο Θεόδωρος έτεινε λόγω ιδιοσυγκρασίας στη μελέτη των Γραφών ωθούμενος από την ηθική αξία των ιερών κειμένων. Στα κείμενά του η ροπή του προς τη φιλοσοφία συχνά εκφράζεται με τη χρήση της φρασεολογίας της Παλαιάς Διαθήκης. Ο συγγρ. αποκρυπτογραφεί στα κείμενα του Θεόδωρου τα νοηματικά παιχνίδια με τους λογικούς συνειρμούς και τις πολλαπλές σημασίες των λέξεων και ανιχνεύει τα γνωστικά αντικείμενα της μελέτης του. Η αντίθεση του παιδαγωγού του στη φιλοσοφική μελέτη, όπως παραδίδει ο ίδιος ο Θεόδωρος, δεν μπορούσε να ανακόψει τη ροπή του στη μελέτη της λογικής, ρητορικής, μαθηματικών, φυσικής και ποίησης. Η έρευνα του D.A. δεν περιορίζεται στην παρουσίαση των σπουδών του Θεόδωρου και στην πρόωρη πνευματική του αφύπνιση. Χρησιμοποιεί τη γνώση που αποκομίζει από την έρευνα αυτή για να περιγράψει τα στάδια της εκπαίδευσης από τις πρώτες βαθμίδες των σπουδών ως τα ανώτερα στάδια και την κατάσταση της παιδείας στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας. Μέσα από τις αναμνήσεις του Θεόδωρου διατυπωμένες στα κείμενά του, μεταφέρεται στη μελέτη των δράσεων του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη για τη δημιουργία φυτωρίου σπουδαστών και προετοιμασία πολιτικών υπαλλήλων. Νέοι από τη μεσαία αριστοκρατία υποστηρίζονταν από τον αυτοκράτορα στην πραγματοποίη-

ηση ανώτερων σπουδών. Ξεχωρίζει η μορφή του Γεώργιου Ακροπολίτη. Έχει ενδιαφέρον για την έρευνα η προσωπογραφική μελέτη στην οποία προβαίνει ο συγγρ. για τους νέους αυτούς σπουδαστές και τους δασκάλους τους, μεταξύ των οποίων συγκαταλεγόταν και ο Νικηφόρος Βλεμμύδης. Ο περίφημος αυτός φιλόσοφος φαίνεται ότι υπήρξε κατά μια έννοια δάσκαλος του Θεόδωρου, όπως προκύπτει από την ερμηνεία του D.A., αν και η άποψη αυτή έχει αμφισβητηθεί στην έρευνα. Οι ακριβείς σχέσεις μαθητείας, ο προσδιορισμός του χρόνου κατά τον οποίο μαθήτευσε ο Θεόδωρος κοντά στον Βλεμμύδη, οι τομείς της γνώσης, στους οποίους εισήλθε ο Θεόδωρος με την καθοδήγηση του φιλοσόφου, οι συγκρούσεις μεταξύ των διανοούμενων και η αναπτυσσόμενη κάποτε ζηλοφθονία είναι τα θέματα τα οποία πραγματεύεται ο συγγρ. στις τελευταίες σελίδες του κεφ. αυτού. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η μελέτη των έργων του Θεόδωρου δεν θα μπορούσε να είναι ολοκληρωμένη, αν δε συνοδευόταν από τη μελέτη των ιστορικών παρατηρήσεων του D.A. στις σελίδες αυτές και τα πλούσια προσωπογραφικά στοιχεία που καταγράφει. Πέραν αυτού η έρευνα του D.A. δίνει την εικόνα της εκπαίδευσης στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας τοποθετώντας τη μέσα στο ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον της μελετώμενης χρονικής περιόδου.

Το κεφ. 5, **Power-Sharing** (σσ. 88–108), έχει στόχο να περιγράψει τα καθήκοντα του Θεόδωρου σύμφωνα με τη ρύθμιση της συμμετοχής του στην εξουσία μαζί με τον πατέρα του. Αρχίζει με τη μνεία του θανάτου της βασίλισσας μητέρας, τον νέο γάμο του Βατάτζη που τον συνέδεσε με τον Φρειδερίκο Β΄ Χόενστάουφεν και την περιγραφή των πολιτικών στόχων που εξυπηρετούσε η σύναψη επιγαμίας. Στη συνέχεια το κεφ. 5 διαιρείται σε δύο ενότητες. Στην ενότητα με τίτλο *Viceroy of Anatolia* εντοπίζονται οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες ο Θεόδωρος ανέλαβε ενεργό ρόλο στην εξουσία. Η πρώτη από αυτές αφορά τη μνεία του Θεόδωρου στη συνθήκη που σύναψε ο Βατάτζης με τον αυτοκράτορα Βαλδουίνο [βλ. αν. εδώ, σ. 10]. Πατέρας και γιος, παρατηρεί ο συγγρ., μνημονεύονται μαζί στη συνθήκη ως να αντιπροσωπεύουν την πλευρά της Νίκαιας. Σχολιάζοντας τη μνεία αυτή παρατηρεί ακόμη ότι ο νεαρός Θεόδωρος φαίνεται να έχει επίσημο ρόλο και ήδη να ενεργεί με την ιδιότητα του συμβασιλέως (coemperor). Ο συγγρ. με την παρατήρηση αυτή αναφέρεται αποκλειστικά στην ιδιότητα που θεωρεί ότι είχε πλέον ο Θεόδωρος, την οποία διαχωρίζει από τη θέση του αντιβασιλέα. Θα απέδιδα στον Θεόδωρο ερμηνεύοντας τη μαρτυρία της συνθήκης τη θέση του αναγνωρισμένου διαδόχου της βασιλείας. Η θέση αυτή προκύπτει εκ των πραγμάτων, καθώς ο Θεόδωρος στη συνθήκη μνημονεύεται μόνο ως γιος του Βατάτζη [βλ. σημ. 25, σ. 273 το σχετικό

χωρίο]. Ακολουθούν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Θεόδωρος ανέλαβε καθήκοντα κατά την απουσία του πατέρα του σε πολεμικές επιχειρήσεις στα Βαλκάνια. Το 1241 ο Θεόδωρος παρέμεινε στις Πηγές με την εντολή να διοικεί τις υποθέσεις του κράτους και να ενημερώνει τον Ιωάννη Βατάτζη, ειδικά για τη μογγολική απειλή. Χρήσιμο είναι να σχολιασθεί εδώ ότι στα σχετικά χωρία του Ακροπολίτη [σ. 67.5: «τοῦτον Θεόδωρον γὰρ καταλειοίπει περὶ τὰ μέρη τῶν Πηγῶν διατρίβειν, ἀφεῖς μετ’ αὐτοῦ καὶ τὸν Μουζάλωνα Ἰωάννην, μυστικὸν μὲν ὄντα» και σ. 67.3–4: «καὶ ὁ λόγος φθάνει πρὸς τὸν βασιλέα, διαμηνυθεὶς παρὰ τοῦ υἱέως αὐτοῦ τοῦ βασιλέως Θεοδώρου»], ο ιστορικός συγγραφέας δεν ονομάζει πάντα τον Θεόδωρο βασιλέα, όπως θα ὀφείλε να το κάνει, εάν ο Θεόδωρος, ἔστω και αν δεν εἶχε στεφθεῖ, εἶχε αναγορευθεῖ βασιλεύς. Παρόμοια καθήκοντα ανέλαβε ο Θεόδωρος και αργότερα (1246 και 1252–1253) κατά την απουσία του πατέρα του στα ευρωπαϊκά εδάφη. Και εδώ ο Ακροπολίτης [σ. 71.19–20: «διαπεραιοῦται τὸν Ἑλλησποντον, καταλιπὼν εἰς τὴν ἔω τὸν υἱὸν αὐτοῦ Θεόδωρον»] δεν ονομάζει τον Θεόδωρο βασιλέα. Η θέση του Θεόδωρου στις περιπτώσεις αυτές, παρατηρεῖ ο συγγρ., μπορεί να περιγραφεί ως θέση αντιβασιλέα. Είναι αποδεκτό ότι η ἀνάληψη της αντιβασιλείας προέβλεπε διορισμό από τον νόμιμο αυτοκράτορα [βλ. Αι. Χριστοφιλοπουλου, Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον. Σύμμεικτα 2 (1976) σσ. 1–144, εδῶ 1)]. Στις πηγές δεν παραδίδεται σχετική νύξη που να αφορά τον Θεόδωρο, ἀλλά εκ των πραγμάτων καθίσταται φανερό ότι ο Θεόδωρος εἶχε αναλάβει τις πραγματικές υποχρεώσεις που συνεπαγόταν η θέση αυτή. Κρίνω ως αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι ο Θεόδωρος, ο οποίος παραδίδει τόσες πολλές λεπτομέρειες για την προσωπική του ζωή και την εμπλοκή του στη διοίκηση της αυτοκρατορίας, δεν παραδίδει κάποια ἔνδειξη ἢ μαρτυρία ότι εἶχε ἐπισημως διοριστεί ως αντιβασιλέας. Συνεπώς, συνάγω ότι υπέβασκε κάποια ἐπιφύλαξη εκ μέρους του Βατάτζη για την αναγνώριση θεσμικής ιδιότητας στον γιο του.

Ακολουθεῖ μια παρέκβαση του συγγρ. που αφορά τη συνεχή προώθηση των Μογγόλων στην Ασία, τις εξελίξεις στα Βαλκάνια και στη Ρωσία μετά την οπισθοχώρηση των Μογγόλων και την πολιτική κατάσταση στη Μ. Ασία με τη νέα ἰσορροπία δυνάμεων (Μογγόλων, Σελτζούκων Τούρκων, Αυτοκρατορία της Νίκαιας) που προέκυψε από τη δυναμική εμφάνιση των Μογγόλων. Με τις παρεκβάσεις που αφορούν τις πολιτικές εξελίξεις ο συγγρ. ἐντάσσει τη δράση του βιογραφούμενου προσώπου στο ιστορικό πλαίσιο. Οι εξελίξεις και αλλαγές στο ιστορικό προσκήνιο περιγράφονται με τρόπο ευκρινή σε μια περιεκτική και αιτιολογημένη σύνθεση των γεγονότων. Η μάχη του Κιοσέ Νταγ (1243) η ἐξάπλωση των Μογγόλων στην Ανατολία

και η συμμαχία της Νίκαιας με τους Σελτζούκους και η προετοιμασία της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας για να αντιμετωπίσει τη μογγολική απειλή εννόησαν τη σύσφιξη των σχέσεων της Νίκαιας με τους Σελτζούκους. Με την ευκαιρία παράθεσης των γεγονότων αυτών ο συγγρ. δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις στενές σχέσεις καλής γειτονίας με τους Σελτζούκους Τούρκους. Στη συνέχεια ο συγγρ. επανέρχεται στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο νεαρός Θεόδωρος ανέλαβε και πάλι τη διοίκηση της Μ. Ασίας κατά την απουσία του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη στο μέτωπο των Βαλκανίων, στη Μακεδονία, την Ανατολική Θράκη και κατόπιν στην περιοχή της Νικομήδειας. Αφού περιγράφει συνοπτικά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Βατάτζη στις περιοχές αυτές, ο συγγρ. παρατηρεί ότι η συχνή και παρατεταμένη απουσία του Βατάτζη κατέστησε αναγκαία την ανάληψη από τον Θεόδωρο ενεργού ρόλου στη διοίκηση της Μ. Ασίας. Το συμπέρασμα αυτό του συγγρ. θεωρώ ότι δεν παρουσιάζει τα μειονεκτήματα ενός *argumentum ex silentio*, γιατί διαθέτει στέρεη λογική βάση. Η ανάληψη καθηκόντων όμως δεν μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ούτε ότι ο Θεόδωρος είχε οριστεί αντιβασιλέας με θεσμικό τρόπο, ούτε ότι είχε αναγορευθεί και κοσμηθεί με τα παράσημα της βασιλείας σε συγκεκριμένη τελετή. Βλ. τη χαρακτηριστική πρόταση του Καντακουζηνού [έκδ. L. SCHOPEN IV 37 (= τ. 3, σ. 271.11–14) και IV 38 (= τ. 3, σ. 275.23–24)].

Στην επόμενη ενότητα με τίτλο *Coruler* τον συγγρ. απασχολεί ειδικά ο προσδιορισμός της θέσης του Θεόδωρου πριν την άνοδο στον θρόνο της Νίκαιας. Επισημαίνει ότι ο Θεόδωρος στη *Σάτιρα* προς τον παιδαγωγό του αυτοπροσδιορίζεται ως γιος βασιλέων (ανάκτων), που πρόκειται να βασιλέψει δια μέσου του Αγίου Πνεύματος, και συλλήπτωρ κρίσεων [βλ. σ. 97 της μελέτης την απόδοση του ελληνικού κειμένου στην αγγλική]. Ο συγγρ. εύλογα συμπεραίνει ότι, όπως προκύπτει από τα συμφραζόμενα, ο Θεόδωρος υπονοεί ότι δεν είχε λάβει χώρα η στέψη και χρίση του που θα έδινε στη βασιλεία του τον θεϊκό χαρακτήρα της. Σε επιστολές του, που χρονολογούνται πριν από τον θάνατο του πατέρα του, ο Θεόδωρος χαρακτηρίζει τον εαυτό του βασιλέα, ενώ βασιλέα τον αποκαλούν και ο Βλεμμύδης και ο αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας Ιάκωβος [βλ. σημ. 64, σ. 276]. Ο συγγρ., ορθώς κατά την άποψή μου, διαχωρίζει τον τίτλο του βασιλέως από εκείνον του βασιλέως αυτοκράτορας, τον οποίο κατείχε ο γηραιότερος και εστεμμένος αυτοκράτορας [βλ. σημ. 64, σ. 276], και – θα μπορούσε να προστεθεί εδώ ως διαφορά ουσίας– ο οποίος ήταν ο μόνος και πραγματικός κύριος της εξουσίας. Θεωρώ όμως ότι και στο σημείο αυτό είναι απαραίτητος ο προβληματισμός για την ακριβή περιγραφή της ιδιότητας του Θεόδωρου. Ορθά ερμηνεύει, κατά την κρίση μου, ο συγγρ. ότι ο Θεόδωρος δεν είχε στεφθεί

και χρισθεί. Ο Ακροπολίτης πάλι παραδίδει ότι δεν είχε αναγορευθεί βασιλεύς πριν από τον θάνατο του Βατάτζη [βλ. αν. εδώ, σσ. 10–11, 18]. Προβάλλει λοιπόν το ερώτημα πως είχε περιβληθεί τον τίτλο του βασιλέως. Η απουσία κάποιας διευκρίνησης από τον ίδιο τον διάδοχο με οδηγεί και πάλι στην υπόθεση ότι υπήρχε επιφυλακτική διάθεση και στάση από την πλευρά του Βατάτζη σχετικά με τη θεσμική κατοχύρωση της θέσης του διαδόχου του. Με τον ίδιο τρόπο, όταν ο Θεόδωρος αυτοπροσδιορίζεται ως συλλήπτωρ κρίσεων, όπως εντοπίζει ο συγγρ. ερμηνεύοντας ότι ο Θεόδωρος με τον τρόπο αυτό αναφέρεται σε ρύθμιση μοιράσματος της εξουσίας, μπορούμε να εννοήσουμε έμπρακτη συμμετοχή στη διοίκηση, δεν γνωρίζουμε όμως εάν η συμμετοχή αυτή προϋπέθετε θεσμική (επίσημη) ρύθμιση.

Μέσα από τη μελέτη των κειμένων του Θεόδωρου και των σφραγίδων ο συγγρ. εντοπίζει τα ίχνη της ρύθμισης διαμερισμού της εξουσίας. Η έρευνα του D. Αστό θέμα αυτό έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς τα καθήκοντα του συμβασιλέως (εμμέσως και τα δικαιώματά του στην εξουσία) δεν καθορίζονται ρητώς, αν εξαιρέσουμε το πρόσταγμα (1272) του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου [A. HEISENBERG, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit* (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philos.-philolog. u. hist. Klasse, München, Jahrgang 1920, 10). München 1920, σσ. 1–144, εδώ 55–58]. Εκτός από τις συναντήσεις στην αυτοκρατορική αυλή με σκοπό τη συζήτηση των κρατικών υποθέσεων, στα καθήκοντα του Θεόδωρου συμπεριλαμβάνονταν η συμμετοχή σε εθιμοτυπικές αυλικές τελετουργίες (προσκύνησις, προϋπάντησις) και συμμετοχή στη λειτουργία της αυτοκρατορικής διοίκησης. Όπως συνάγει ο συγγρ. από επιστολή του Θεόδωρου προς τον Βλεμμύδη [βλ. σ. 98 και σημ. 65, σ. 276], οι υποχρεώσεις του διαδόχου στο αυλικό περιβάλλον ήταν πολλές, εθιμοτυπικές και ουσιαστικές. Διακρίνει αρμοδιότητα στην επίλυση διαφορών, όπως προκύπτει από επιστολή του Θεόδωρου, η οποία απολύθηκε σε θέση προστάγματος, και ακρόαση των υπηκόων, τους οποίους πολλές φορές έσπευδε να συναντήσει ο Θεόδωρος στην αγροτική ύπαιθρο. Από τη μελέτη των μετακινήσεων που παραδίδονται στις επιστολές εντοπίζει και ενδείξεις για την εμπλοκή του Θεόδωρου στη διαχείριση των φορολογικών εσόδων, υποδοχή ξένων πρέσβων, ονομασία επισκόπων και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο διάδοχος είχε συμμετοχή στην υλοποίηση της αγροτικής, οικονομικής και εκπαιδευτικής πολιτικής του πατέρα του. Ενδιαφέρουσα για περαιτέρω διερεύνηση σχετικά με τη διοίκηση των πόλεων είναι η μνεία στο σημείο αυτό των αρχόντων της Εφέσου που αναφέρονται στο πλαίσιο μετάβασης του Θεόδωρου στην περιοχή. Η περιγραφή των μετακινήσεων στις αγροτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας από τον ίδιο τον Θεόδωρο δί-

νει αφορμή στο συγγρ. να περιγράψει χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και των κλίσεων του Θεόδωρου, να αποδώσει μια γλαφυρή εικόνα της βυζαντινής υπαίθρου της Μ. Ασίας, τα κατά τόπους ενδιαίτηματα της αυτοκρατορικής οικογένειας, τις συνθήκες πραγματοποίησης των ταξιδιών κ.ά. ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις που αφορούν στην καθημερινή ζωή στον 13^ο αιώνα, τις οποίες ο συγγρ. συγκεντρώνει με την προσεκτική μελέτη των πηγών.

Από τη μελέτη των σφραγίδων συνάγονται ορισμένα στοιχεία που αποτελούν μαρτυρίες για τις εξουσίες του Θεόδωρου. Ο συγγρ. εύστοχα επισημαίνει τα καίρια σημεία που διαφοροποιούν σαφώς τις σφραγίδες του Θεόδωρου που ανήκουν στην περίοδο πριν από την άνοδο στο θρόνο (Νοέμβριος 1254) από την καθαυτό αυτοκρατορική σφραγίδα του, που ανήκει στην περίοδο της μονοκρατορίας, και φέρει τα ειδοποιά χαρακτηριστικά της αυτοκρατορικής σφραγίδας: ο Θεόδωρος εικονίζεται μετωπικά να φέρει τα βασιλικά διάσημα. Εκτός από τη διαφορά στο συμβολισμό της απεικόνισης θεωρώ πολύ διαφωτιστική για τη θέση του Θεόδωρου την επιγραφή που χαράσσεται στις πριν από την άνοδο στο θρόνο σφραγίδες. Ο συγγρ. με διεισδυτικό τρόπο επισημαίνει τη σημασία της χρησιμοποιούμενης ορολογίας και διατύπωσης στην επιγραφή: «βασιλεύς Θεόδωρος ... ἀνακτόπαις» και τη συγκρίνει με τη χρησιμοποιούμενη ορολογία από τον Θεόδωρο στη *Σάτιρα* προς τον παιδαγωγό του («υἱὸς ἀνάκτων») και από τον Ακροπολίτη («υἱὸς ἄνακτος»), [βλ. σ. 102 της μελέτης την απόδοση των όρων στην αγγλική]. Καταλήγει ότι οι σφραγίδες αυτές αποτελούν μαρτυρία της θέσης του Θεόδωρου ως συμβασιλέα πριν τη μονοκρατορία του.

Σχετικά με το συμπέρασμα αυτό θεωρώ χρήσιμο να σχολιάσω την απουσία των βασιλικών συμβόλων (των παρασήμων) από τις προ της ανόδου στο θρόνο σφραγίδες. Επομένως, φαίνεται ότι δεν μπορεί να υποστηριχθεί η αναγόρευση στη θέση του συμβασιλέα. Παρατηρώ ακόμη ότι στην επιγραφή ο Θεόδωρος αυτοπροσδιορίζεται ως βασιλεύς, αλλά συγχρόνως επεξηγεί με ποιο δικαίωμα έχει την ιδιότητά του αυτή, που είναι η ιδιότητά του ως γιου βασιλέως («ἀνακτόπαις»). Αυτό με παρακινεί και πάλι στο συμπέρασμα ότι υπήρξε κάποια επιφυλακτικότητα του Βατάτζη να προχωρήσει σε αναγόρευση και θεσμική (επίσημη) περιβολή του τίτλου του βασιλέα στον γιο του [πρβλ. αν. εδώ σσ. 18–20]. Στο σημείο αυτό θεωρώ χρήσιμο να επισημάνω τη θέση του F. DÖLGER, Johannes VII., Kaiser der Rhomäer 1390–1408. ByzZ 31 (1931) σσ. 21–36, εδώ 21 και σημ. 2 που υποστήριξε ότι σύμφωνα με καθιερωμένη συνήθεια που επικράτησε

από την εποχή του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282–1328) ο Ανδρόνικος (Δ΄) θεωρείτο βασιλεύς ως πρωτότοκος γιος του αυτοκράτορα και όχι σύμφωνα με το δημόσιο δίκαιο. Προτείνω λοιπόν ότι τούτο ίσχυε για την περίπτωση του νέου Θεόδωρου. Ο πατέρας του τού επέτρεπε να ονομάζεται βασιλεύς ως γιος βασιλέως. Για τον λόγο αυτό δεν του αποδίδεται πάντα ο τίτλος του βασιλέως και ο ίδιος επεξηγεί το δικαίωμά του να φέρει τον τίτλο του βασιλέως ως υιός ανάκτων. Βασισμένη στη μαρτυρία των σφραγίδων και του ιστορικού Γρηγορά η Ε. ΜΙΤΣΙΟΥ, *Untersuchungen zur Wirtschaft und Ideologie im "Nizänischen Reich"*. Wien 2006 (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 17 υποστήριξε ότι ο Θεόδωρος δεν είχε αναδειχθεί σε συμβασιλέα. Ο D.A. δεν σχολιάζει την παρατήρηση αυτή.

Οι σφραγίδες του Θεόδωρου χρησιμοποιήθηκαν κατά τη συνεργασία του με τους αυτοκρατορικούς γραμματείς (γραμματικοί), τα ονόματα των οποίων είναι γνωστά από έγγραφα της περιόδου αυτής και από επιστολές. Ο συγγρ. παρατηρεί τη δραστηριοποίηση των αυτοκρατορικών γραμματέων σε διάφορες αποστολές κατά την ανάγκη και την περίπτωση δίνοντας με τον τρόπο αυτό ένα στοιχείο για τη λειτουργία της διοίκησης στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μοναδική, ανεικονική σφραγίδα, χαμηλής ποιότητας, με επιγραφή. Σύμφωνα με την επιγραφή, η σφραγίδα ανήκει στον Κομνηνό Δούκα από τον κλάδο των Λασκαριδών με σκοπό την επιβεβαίωση των αποφάσεων του βασιλέα πατέρα του (πατράναξ), [βλ. τη μεταφορά στην αγγλική, σ. 103]. Ο κάτοχος της σφραγίδας, ένας Λάσκαρης, προσθέτει το οικογενειακό όνομα των Κομνηνών δίπλα σε αυτό των Δουκών, παρατηρεί ο συγγρ. και αποδίδει τη σφραγίδα στον Θεόδωρο συνδυάζοντας την έκφραση πατράναξ (patranax) με τον αυτοπροσδιορισμό του Θεόδωρου στη *Σάτιρα* του παιδαγωγού του ως γιου βασιλέων (anaktorais). Σχολιάζει ακόμη ότι η επίκληση του ονόματος των Κομνηνών αφορά την επιθυμία του διαδόχου να συνδεθεί με τη βασιλική δυναστεία του 12^{ου} αιώνα. Η σφραγίδα διαφωτίζει τη συμμετοχή του συμβασιλέα στη διοίκηση της Αυτοκρατορίας με την εκτέλεση των αυτοκρατορικών αποφάσεων, στο μέτρο των καθηκόντων που ο αυτοκράτορας πατέρας επέλεγε να του αναθέσει. Η ρύθμιση αυτή εναρμονίζεται, συμπεραίνει ο συγγρ., με την άσκηση της διοίκησης από τον Θεόδωρο κατά την απουσία του πατέρα του στα Βαλκάνια. Πραγματικά η σφραγίδα αυτή επιτρέπει να διακρίνουμε τη θέση από την οποία ο Θεόδωρος ανέλαβε την άσκηση της εξουσίας κατά την απουσία του πατέρα του το 1241 και επιβεβαιώνει το σκεπτικό του συγγρ. για ανάθεση της διοίκησης του κράτους στον Θεόδωρο [βλ. αν. εδώ σ. 20]. Είναι όμως χαρακτηριστικό της διαφαινόμενης επιφυλακτικότητας του Βατάτζη ότι στη σφραγίδα, την οποία ο Θεόδωρος

θα χρησιμοποιούσε για τη διεκπεραίωση των υποθέσεων του κράτους, δεν αναφέρεται ως βασιλεύς, αλλά ως γιος βασιλέα. Οι μαρτυρίες λοιπόν που φέρνει σε φως ο συγγρ. σχετικά με τη συμβασιλεία του Θεόδωρου είναι ιδιαίτερα σημαντικές και ανοίγουν το δρόμο για περαιτέρω μελέτη του θεσμού της συμβασιλείας στην ύστερη περίοδο, ένα θέμα για το οποίο έχουν να ειπωθούν πολλά ακόμη, αλλά εκφεύγει από τα πλαίσια της βιογραφίας του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη. Επιθυμητή θα ήταν στην ενότητα αυτή η αυτολεξεί παράθεση χωρίων και επιγραφών. Την έλλειψη αυτή αναπληρώνουν ως ένα βαθμό οι εικόνες των σφραγίδων.

Σχετικά με τα θέματα που χειριζόταν ο Θεόδωρος ως μέτοχος της εξουσίας ο συγγρ. ανασκοπώντας την οικονομική πολιτική του Βατάτζη, εμμέσως συμπεραίνει ότι αφορούσαν φορολογικές υποθέσεις, ενίσχυση της αγροτικής πολιτικής και τροφοδοσία των πόλεων. Από σποραδικές μαρτυρίες σε επιστολές και πραγματείες του Θεόδωρου συμπεραίνει ότι ο αυτοκρατορικός γιος επέβλεπε τα βασιλικά κτήματα. Ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες που παρατίθενται στα κείμενα αυτά αποκαλύπτουν τις απόψεις που διαμόρφωσε ο Θεόδωρος παρακολουθώντας από κοντά την καλλιέργεια της γης. Συμπεράσματα για την εμπλοκή του Θεόδωρου στη δευτερογενή παραγωγή και προμήθεια πολυτελών υφασμάτων είναι δύσκολο να εξαχθούν. Ο συγγρ. επισημαίνει την απαξία που εξέφραζε ο Θεόδωρος για την πολυτέλεια ως γνήσιος φιλόσοφος. Από τις πραγματείες του πάντως προκύπτουν πληροφορίες για την αστική οικονομία. Οι μαρτυρίες τις οποίες προσάγει ο συγγρ. προερχόμενες από τη μελέτη των πραγματειών του Θεόδωρου θεωρώ ότι είναι σημαντικές, όχι μόνο από την άποψη των πραγματολογικών πληροφοριών, αλλά και από τη θέση της θεωρητικής ενασχόλησης του Θεόδωρου με την οικονομία. Η φιλανθρωπία και η ενίσχυση της παιδείας με την ίδρυση βιβλιοθηκών ήταν άλλοι δύο τομείς της πολιτικής του Βατάτζη στους οποίους συμμετείχε ο Θεόδωρος. Ο συγγρ. ολοκληρώνει το θέμα της συμμετοχής του Θεόδωρου στη διοίκηση προβαίνοντας σε σύγκριση των καθηκόντων του Θεόδωρου ως συμβασιλέα με εκείνα που παραχώρησε ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος στον γιο του και συμβασιλέα Ανδρόνικο [βλ. αν. εδώ, σ. 20] και εντοπίζοντας αξιόλογες ομοιότητες. Η σύγκριση αυτή προάγει τις γνώσεις μας για το θεσμό της συμβασιλείας. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη διαπίστωση της επίδρασης που είχε στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Θεόδωρου η συνεχής μετακίνησή του στην επικράτεια του βασιλείου του και με την αποτίμηση της συμμετοχής του στη διοίκηση της Αυτοκρατορίας, η οποία κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική δεδομένης και της συχνής απουσίας του αυτοκράτορα πατέρα στα μέτωπα των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Το κεφ. 5 είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα του βιβλίου αυτού. Πρωτογενής έρευνα φέρνει στο φως ενδιαφέρουσες πτυχές της διοίκησης, της οικονομίας και της κοινωνίας στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας.

Το κεφ. 6, **Friends-Foes and Politics** (σσ. 109–127), αναφέρεται στην περίοδο της συμβασιλείας του Θεόδωρου και υποδιαιρείται σε δύο ενότητες. Πριν την αναλυτική διαπραγμάτευση των θεμάτων που θα απασχολήσουν τον συγγρ. στο κεφ., δίνονται στον αναγνώστη κάποια πρώτα στοιχεία του περιβάλλοντος της βασιλικής αυλής της Νίκαιας. Ένας κλειστός κύκλος συντρόφων είχε σχηματιστεί γύρω από τον συμβασιλέα συγκροτώντας μια μικροκοινωνία, την οποία ο συγγρ. διερευνά στη συνέχεια εξονυχιστικά. Η καθημερινή ζωή και η επίδρασή της στον Θεόδωρο, το δίκτυο των ατόμων που τον περιστοίχιζαν, η σύγκρουσή του με ένα τμήμα της ανώτερης κοινωνίας έχουν στόχο να καταστήσουν εναργέστερες τις φιλοσοφικές απόψεις του Θεόδωρου αναφορικά με την πολιτική και την ηθική και αποτελούν το περιεχόμενο της πρώτης ενότητας. Η δεύτερη ενότητα είναι αφιερωμένη στις απόψεις του Θεόδωρου για τη φιλία, την οποία θεωρεί θεμελιώδη ανθρώπινη αξία και ευρύ κοινωνικο-πολιτικό φαινόμενο. Οι απόψεις του Θεόδωρου ξεδιπλώνονται σε μια πραγματεία για τον ρόλο της φιλίας στην κοινωνία, που απευθύνεται στον για πολλά χρόνια σύντροφό του Γεώργιο Μουζάλωνα. Είναι το μόνο βυζαντινό έργο που έχουμε στη διάθεσή μας με το θέμα αυτό, πρόκειται όμως για έργο κάπως αινιγματικό και η εξέταση του θέματος της φιλίας είναι περισσότερο θεωρητική παρά προσωπική.

Η πρώτη ενότητα *The Youth Culture of the Court* προσφέρει στον αναγνώστη ένα πλούτο πληροφοριών, τις οποίες ο συγγρ. ανιχνεύει κατά κύριο λόγο μέσα από τις επιστολές και λόγους του Θεόδωρου και συμπληρώνει με τις μαρτυρίες αφηγηματικών πηγών ή από έργα άλλων λογίων της μελετώμενης περιόδου. Τις πληροφορίες αυτές επεξεργάζεται ο D.A. για την εξαγωγή συμπερασμάτων που αφορούν την προσωπικότητα και ψυχοσύνθεση του Θεόδωρου και στη ζωή μέσα στα ανάκτορα. Εντοπίζει κάποια κοινά χαρακτηριστικά στους φίλους του Θεόδωρου, όπως και την ανάγκη του συμβασιλέα για ανθρώπινη ψυχική υποστήριξη και επαφή σε σκοτεινές στιγμές της ζωής του. Διαπιστώνει ότι οι σύντροφοί του ήταν κατά κύριο λόγο ακόλουθοί του από την παιδική του ηλικία, γραμματείς και υπάλληλοι των ανακτόρων. Η προτίμησή του συγκεντρωνόταν κυρίως σε πρόσωπα καταγόμενα από τη Μ. Ασία. Τα ονόματά τους παραδίδονται από τον ίδιο τον Θεόδωρο και ο συγγρ. συγκροτεί σύντομη βιογραφία για τον καθένα από αυτούς και ιδιαίτερα για τους αδελφούς Μουζάλωνες και κυρίως για τον Γεώργιο Μουζάλωνα με τον οποίο ο Θεόδωρος συνδεόταν στενά και

έτρεφε αισθήματα θερμής αγάπης και αφοσίωσης. Η ταπεινή καταγωγή του Μουζάλωνα και η σχέση των δύο ανδρών, την οποία τόσο παραστατικά αποδίδει ο συγγρ. ερμηνεύει και τις εξελίξεις μετά τον θάνατο του Θεόδωρου και την αντιπάθεια της βυζαντινής αριστοκρατίας προς το πρόσωπο του Μουζάλωνα. Με αφορμή τη σχέση αυτή ο Θεόδωρος διατύπωσε τη θέση του για την ευγένεια, την οποία αποδεχόταν ως φυσική ευγένεια, που εκφράζεται με την αρετή, την απλότητα της συμπεριφοράς και την αγνότητα των στόχων.

Ο Θεόδωρος συναναστρεφόταν τους φίλους του τις ώρες τηςσχόλης. Διασκεδάζε μαζί τους με συμπόσια, μουσική και λογοτεχνία. Ο συγγρ. διατυπώνει κάποια δυσπιστία για την πραγματικότητα των διασκεδάσεων αυτών, τις οποίες μνημονεύει ο Θεόδωρος, δεδομένων των ιστορικών συνθηκών που οδήγησαν την άρχουσα τάξη του Βυζαντίου να εγκατασταθεί στη Νίκαια και της τακτικής των συνήθων μετακινήσεων της αυλής σε πόλεις της μικρασιατικής Αυτοκρατορίας. Περισσότερο ανθρώπινες πλευρές της προσωπικότητας του Θεόδωρου διαπιστώνονται από τον συγγρ. κατά τη μελέτη των επιστολών του, από τις οποίες συμπεραίνει ότι ο νέος άνδρας έτεινε προς το πρότυπο του στωϊκού ηγεμόνα και αισθανόταν ενοχή για την κλίση προς τις σαρκικές απολαύσεις. Συνήθεις τρόποι διασκέδασης αποτελούσαν οι μουσικές παραστάσεις κατά τη διάρκεια των συμποσίων, τα εδέσματα των οποίων μνημονεύει ο Θεόδωρος. Ο συγγρ. βρίσκει αφορμή για ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με το εμπόριο κρασιού και εκλεκτών προϊόντων ιδιαίτερης νοστιμιάς. Η διασκέδαση περιλάμβανε ανάγνωση ερωτικών μυθιστορημάτων, διαπίστωση που δίνει αφορμή στον συγγρ. να αναφερθεί στην αναβίωση του ερωτικού μυθιστορήματος στην εποχή των Κομνηνών και τη σύνθεση στην καθομιλουμένη του ερωτικού μυθιστορήματος *Λιβίστρος και Ροδάμνη* από ανώνυμο σχετιζόμενο με την αυλή της Νίκαιας [βλ. για την άποψη αυτή σημ. 45, σ. 284, και P. AGAPITOS, *Άφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης: Κριτική έκδοση τῆς διασκευῆς α.. Athens 2006, Preface*].

Ένα ικανό μέρος της ενότητας είναι αφιερωμένο σε ένα πρωτότυπο θέμα, στην αίσθηση του χιούμορ κατά την αντίληψη του συμβασιλέα. Στη βασιλική αυλή της Νίκαιας, διαπιστώνει ο συγγρ., καλλιεργήθηκε από τον Θεόδωρο μια κοινότητα γέλιου καθοδηγούμενη από το ιδιαίτερο χιούμορ του διαδόχου. Κατά την αντίληψη του συμβασιλέα υπήρχε μια νοητή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε αυτούς που κάνουν χιούμορ και αυτούς που το υφίστανται. Το χιούμορ της μικροκοινωνίας του συμβασιλέα γινόταν σε βάρος υψηλά ιστάμενων προσώπων του κλήρου (μερικών τα ονόματα εν-

τοπίζονται) που όχι μόνο ασκούσαν δικαστικό έργο, αλλά και διακινούσαν σημαντικούς οικονομικούς πόρους, ενώ κληρικοί σε χαμηλότερες βαθμίδες ασκούσαν το έργο του νοταρίου. Και πάλι οι παρατηρήσεις αυτές του συγγραφέα διαφωτίζουν τις αρνητικές ιστορικές εξελίξεις μετά τον θάνατο του Θεόδωρου. Κριτική ασκούσε ο Θεόδωρος και στο μορφωτικό επίπεδο των υψηλά ιστάμενων κληρικών. Η σημασία που απέδιδε ο Θεόδωρος στη συνεχή μελέτη και μάθηση εκφράζεται στα κείμενά του. Ο συγγρ. εντοπίζει το βάθος της σκέψης του λόγιου αυτού πρίγκιπα, που την εξέφραζε κάποτε με αλληγορικό τρόπο και αναλύει σχετικό όραμα του διαδόχου που περιγράφεται σε επιστολή προς τον Ακροπολίτη και αφορά τη δύσκολη μοίρα των λογίων ανδρών που μάχονται για τη θέση τους κάτω από τον ήλιο. Ο ίδιος ο Θεόδωρος παραδίδει μακρά περίοδο μαθητείας κοντά στον Ακροπολίτη και τη μελέτη λογικής και μαθηματικών. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι ο Θεόδωρος ωθούσε στη μελέτη τους νεότερους και λιγότερο σπουδασμένους συντρόφους του. Από τη διαδικασία αυτή παρακινήθηκε στη συγγραφή κάποιων έργων του. Καταγίνηκε ο ίδιος να διδάξει στον Γεώργιο Μουζάλωνα πρακτική και θεωρητική φιλοσοφία. Οι ερωτήσεις του Μουζάλωνα τον παρακίνησαν στη συγγραφή της πραγματείας του, με την οποία απαντά στις ερωτήσεις του Μουζάλωνα και διαπραγματεύεται το θέμα της φιλίας και της πολιτικής, καθώς και του φιλοσοφικού του έργου *Κοσμική Δήλωση* (*Explanation of the world*).

Στη δεύτερη ενότητα *Friendship and politics* του κεφ. 6 ο συγγρ. πραγματοποιεί λεπτομερή εξέταση του τρόπου σκέψης του Θεόδωρου και των γνωρισμάτων του χαρακτήρα του. Τα ιστορικά γεγονότα ερμηνεύονται κάτω από το φως των διαλογισμών του Θεόδωρου που παραδίδονται στις επιστολές και σε λόγους του. Ο Θεόδωρος, παρατηρεί ο συγγρ., διείδε στον στενό κύκλο των συντρόφων του το εργαλείο για τη διατήρηση και στερέωση της εξουσίας μπροστά στους πολιτικούς κινδύνους και τον φραξιονισμό. Ήδη από το 1240 και από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1250 φωνές κριτικής υψώνονταν εναντίον της ενασχόλησής του με τη φιλοσοφία από εκείνους που θεωρούσαν ότι η ζωή της δράσης ταίριαζε περισσότερο στον κληρονόμο του θρόνου. Ο Θεόδωρος επιδείκνυε ανεκτικότητα προς την άκακη κριτική ή τον εμπαιγμό σε βάρος του, καθώς η «αυλική κουλτούρα του γέλιου» και των πειραγμάτων είχε δημιουργήσει ένα κλίμα ελευθεριότητας στην αυλή. Όπως όμως συνάγεται από τις επιστολές του, εύρισκε κάποιες κριτικές τραυματικές και κακόβουλες. Μια σειρά από κείμενά του με φιλοσοφικό περιεχόμενο, όπως αναπτύσσεται κυρίως στο κεφ. 9, έχουν ως αφορμή την υποτίμηση από κάποιους της προσωπικότητας του φιλοσόφου. Ο Θεόδωρος αντιμετώπιζε τις υποτιμητικές κρίσεις με τρόπο συναισθημα-

τικό, αυτό-χλευαζόμενος και χλευάζοντας, αμυνόμενος και επιτιθέμενος, επιδεικνύοντας αυτοπεποίθηση όντας όμως ουσιαστικά ανασφαλής. Η αντίθεση που προερχόταν από τον υψηλόβαθμο κλήρο και την αριστοκρατία ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνη. Στις επιστολές και στους λόγους του Θεόδωρου ο συγγρ. εντοπίζει την πρόθεση του να απαλύνει κάποτε τις κατηγορίες κατά κληρικών, την επιθυμία του να υπερασπίσει την αρετή του, να είναι ενάρετος και να κυβερνήσει με αρετή. Παρουσιάζει τον εαυτό του ως θύμα συκοφαντίας από εχθρούς του άπληστους, συνηθισμένους να κλέβουν τα αγαθά των άλλων.

Συνάγει λοιπόν ο συγγρ. το συμπέρασμα ότι ο Θεόδωρος συνειδητοποιούσε την κοινωνική διάσταση των διαπροσωπικών συγκρούσεων στις οποίες είχε εμπλακεί. Κρίνει ότι κατά την άσκηση των καθηκόντων του ως συμβασιλέα συγκρούστηκε ιδιαιτέρως με δύο ισχυρούς αντιπάλους καταγόμενους από το αριστοκρατικό περιβάλλον της αυτοκρατορικής οικογένειας των Κομνηνών: τον Μιχαήλ Κομνηνό Δούκα Άγγελο Παλαιολόγο και τον Θεόδωρο Κομνηνό Φιλή. Ο συγγρ. δίνει τη γενεαλογία των δύο αντιπάλων και επισημαίνει την κατηγορία του Θεόδωρου ότι οι αντίπαλοί του είχαν αυξήσει την περιουσία τους με μη νόμιμα μέσα. Συγκρίνει την απαξία την οποία εκφράζει ο Θεόδωρος για τα πρόσωπα αυτά με τις πληροφορίες άλλων πηγών για τα ίδια πρόσωπα και για τα επιτεύγματά τους και αναδιφεί τους λόγους που οδήγησαν στην προσωπική σύγκρουση και μακροχρόνια αντιπαράθεση του μαζί τους. Λεπτομέρειες της διαιωιζόμενης αυτής σύγκρουσης έρχονται στο φως, όπως και πλευρές του χαρακτήρα του Θεόδωρου. Ο συγγρ. εν πολλοίς πετυχαίνει να παραμένει αποστασιοποιημένος από το βιογραφούμενο πρόσωπο. Περιορίζεται στην καταγραφή των περιστατικών και των ενεργειών του Θεόδωρου κατά των αντιπάλων του χωρίς να τα χρωματίζει ηθικά. Σε όλο του το έργο και στο κεφ. αυτό που αναφέρεται στη σύγκρουση του Θεόδωρου με την αριστοκρατία αποφεύγει τους χαρακτηρισμούς που αποτέλεσαν κοινό τόπο στην έρευνα για τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη, ότι δηλαδή ήταν θύμα των διαθέσεών του, διακατεχόταν από νευρικότητα και είχε απολυταρχική και πεισματική ιδιοσυγκρασία [βλ. ενδεικτικά D. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*. Cambridge²1993, σ. 28κ.ε]. Το θέμα της ιδιοσυγκρασίας του Θεόδωρου το προσεγγίζει μόνο στον **Επίλογο**. Παρατηρεί πάντως ότι δύο κυρίως στοιχεία αποκαλύπτονται από τις ακανθώδεις σχέσεις του Θεόδωρου με την αριστοκρατία: ότι οι συγκρούσεις έφθαναν στη βία, όπως φαίνεται από την επιθυμία του Θεόδωρου για εκδίκηση και από το γεγονός ότι ο Θεόδωρος φρόντιζε να στέλνει ως διοικητές στις νεοκατακτημένες περιοχές των Βαλκανίων έμπιστους ανθρώπους του. Ο συγγρ. αναφέρεται και

στο δίκτυο των εχθρών του Θεόδωρου που παρεισέφρυναν στον κύκλο των συντρόφων του και τονίζει τη σημασία, την οποία έδινε ο Θεόδωρος στην αφοσίωση και πίστη των συντρόφων του προς το πρόσωπό του, ένα στοιχείο που προκύπτει από το ίδιο του το έργο. Δεν ανιχνεύει, ωστόσο, ευθείες αναφορές στις εχθρικές σχέσεις του με τον δεύτερο εξάδελφό του Μιχαήλ Παλαιολόγο εκτός από μία απευθυνόμενη στον πατριάρχη Μανουήλ Β΄. Πρόκειται για αναφορά σε κάποιον Παλαιολόγο που συνεχίζει να απολαμβάνει την αυτοκρατορική εύνοια. Η αναφορά αυτή χρονολογείται κατά το διάστημα των καλών σχέσεων του Βατάτζη με τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, οι οποίες όμως διερράγησαν, και το φθινόπωρο του 1253 στους Φιλίππους ο Μιχαήλ Παλαιολόγος δικάστηκε κατηγορούμενος για προδοσία. Ο συγγραφέας κάνει μια σύντομη αναδρομή στην υπόθεση της καταδίωξης του Μιχαήλ Παλαιολόγου που κατέληξε στην παροχή όρκου πίστεως προς τον αυτοκράτορα με πρωτοβουλία του πατριάρχη Μανουήλ Β΄.

Ο συγγραφέας παρατηρεί ότι η διαρκώς αυξανόμενη σύγκρουση με την κομνηνική αριστοκρατία αποτέλεσε το υπόβαθρο για τη σύνθεση της πραγματείας του Θεόδωρου για τη φιλία και την πολιτική. Η σύνθεση της πάντως ξεκίνησε ως απάντηση σε σχετική ερώτηση του Μουζάλωνα για τη συμπεριφορά των υπηκόων προς τους κυρίους τους και αντιστοίχως των κυρίων προς τους υπηκόους. Στην πραγματεία αυτή η θεωρία περί φιλίας δομείται πάνω σε διάφορες σκέψεις που διατυπώθηκαν σκόρπιες σε επιστολές του Θεόδωρου και αφορούν τη φιλία, τη σχέση της με τη φυσική τάξη των πραγμάτων και με τις συγγενικές σχέσεις. Ο συγγραφέας αναλύει το περιεχόμενο της πραγματείας αυτής σε συνδυασμό με σκέψεις του Θεόδωρου που εντοπίζει στις επιστολές του. Διακρίνει δύο διαφορετικές συλλήψεις του περιεχομένου της φιλίας: μια που αφορά στο υψηλό ιδεώδες της φιλίας και μια που αναφέρεται στον ανταποδοτικό χαρακτήρα της φιλίας. Η λεπτομερής ανάλυση του λεξιλογίου του κειμένου, το παρακινητικό αίτιο της συγγραφής της, η τεχνική της οργάνωσης και οι αναφορές σε φιλοσοφικά έργα της αρχαιότητας αποτελούν τα μεθοδολογικά εργαλεία του συγγραφέα για την ανάλυση της πραγματείας και την εξαγωγή συμπερασμάτων. Ο ανταποδοτικός και πρακτικός χαρακτήρας της φιλίας, τον οποίο τονίζει ο Θεόδωρος, ερμηνεύονται και τοποθετούνται μέσα στα ιστορικά συμφραζόμενα της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας και εξειδικεύονται οι όψεις της ανταποδοτικότητας, τα πλεονεκτήματα της οποίας απολαμβάνουν οι φίλοι του αυτοκράτορα. Ο συγγραφέας πραγματικά μέσα από τη μελέτη της πραγματείας ακούει τη φωνή του Θεόδωρου να απευθύνεται προς τους φίλους και συντρόφους του και τη μεταφέρει προς τους αναγνώστες.

Ο D.A. σχολιάζει μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα – ουσιαστικώς πολιτική – άποψη του Θεόδωρου, ότι η αγάπη των ειλικρινών φίλων ξεπερνά ακόμη και αυτή πολλών και σημαντικών συγγενών εξ αίματος. Ο συγγρ. σχολιάζει σύντομα ότι η άποψη αυτή στρέφεται κατά του μοντέλου της οικογένειας που κυβερνά βασισμένη στην αλληλεγγύη της ελίτ και ότι πρόκειται για άποψη που διατυπωνόταν κάποτε στην αυλική ρητορική στη Νίκαια. Για περαιτέρω ανάπτυξη της θέσης αυτής παραπέμπει στην ιδεολογική ανάλυση στο έργο του *Imperial Ideology and Political Thought. 1204–1330*. Cambridge 2007, σσ. 105–110, αφήνοντας με τον τρόπο αυτό το σκεπτικό της πρότασής του κάπως ημιτελές. Θεωρεί πάντως ότι η φιλία που περιγράφει ο Θεόδωρος και έχει χαρακτηριστεί από ερευνητές ως δίκτυο πατρωνείας ή περιγραφή φεουδαλικών σχέσεων θα ήταν καλύτερα να χαρακτηριστεί ως πελαταιακή σχέση. Σύντομος είναι και εδώ ο διάλογος με την έρευνα [βλ. σημ. 122, σ. 288]. Η πραγματεία περί φιλίας αποτελεί μια πολιτική ατζέντα, κρίνει ο συγγρ., την πρακτική εφαρμογή της οποίας σκοπεύει να διαπραγματευτεί στο κεφ. 8, **Sole Emperor of the Romans**. Το κεφ. 6 αποτελεί μια σημαντική συμβολή στη μεσαιωνική σκέψη πέρα από τις ιστορικές πληροφορίες τις οποίες μεταδίδει.

Στο κεφ. 7, **Helena and the Embassy of Marquis** (σσ. 128–146), παρουσιάζονται δύο γεγονότα κρίσιμης σημασίας για τη ζωή του τριαντάχρονου πλέον Θεόδωρου που άσκησαν σημαντική επίδραση στη σκέψη και τις αντιλήψεις του. Το ένα είναι ο αιφνίδιος θάνατος της συζύγου του Έλενας (1252) και το δεύτερο η πρεσβεία του μαρκησίου Berthold του Hohenburg προσώπου που ανήκε στο στενό περιβάλλον του Φρειδερίκου Β΄ Χόενσταουφεν και ήταν γνωστό ως πάτρωνας των γραμμάτων. Ο συγγρ. διαλαμβάνει τα ιστορικά συμβάντα των ετών 1252–1254 προκειμένου να παρουσιάσει την πολιτική συγκυρία, μέσα στην οποία εντάσσονταν ο θάνατος της Έλενας και η πρεσβεία του μαρκησίου Berthold. Η λεπτομερής ιστορική έκθεση, η επέκταση του κράτους της Νίκαιας, συμπληρωμένη από τα προσωπογραφικά στοιχεία των δρώντων προσώπων και από αναδρομές στην πολιτική κατάσταση στα Βαλκάνια μετά το 1245, δίνουν αναλυτική εικόνα της πολιτικής κατάστασης της περιόδου. Η ιστορική διήγηση βασίζεται σε πρωτογενή έρευνα, σε πηγές βυζαντινές, λατινικές και άλλες και αποτελεί χρήσιμη συμβολή στην έρευνα. Φέρνει στο φως πολιτικές διαβουλεύσεις και διπλωματικές κινήσεις του Βατάτζη με Λατίνους, Σελτζούκους Τούρκους, Μογγόλους και ιδιαίτερα με τους ισχυρούς της εποχής, τον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β΄ και τον πάπα Ινοκέντιο Δ΄. Σκοπός του αυτοκράτορα ήταν, όπως αναλύει τις κινήσεις του ο συγγρ., να επηρεάσει τις εξελίξεις στη φθίνουσα πλέον Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης

υπέρ της παλινόρθωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι ανταλλαγές πρεσβειών και οι στόχοι των διαπραγματευόμενων ηγετών παρουσιάζονται με πειστικό και σαφή τρόπο.

Με πλαίσιο το ιστορικό αυτό περιβάλλον σκιαγραφείται η εικόνα του μελλοντικού αυτοκράτορα. Η απεικόνιση αφορά και τον εσωτερικό κόσμο και τις σκέψεις του Θεόδωρου και την εμπλοκή του στις διαπραγματεύσεις με τη Δύση κατά την απουσία του πατέρα του στην Ευρώπη. Διαφαίνεται η πολιτική που θα ακολουθήσει μετά την άνοδο του στο θρόνο ιδιαίτερα στο θέμα των διαβουλεύσεων και των διπλωματικών επαφών του με τον πάπα.

Ο θάνατος της Έλενας βύθισε τον Θεόδωρο σε βαθύ πένθος. Ο συγγρ. δίνει λεπτομέρειες της οικογενειακής κατάστασης του Θεόδωρου, των πένθιμων εθίμων στο Βυζάντιο και εξερευνά τις εκφράσεις του πένθους του αποφασισμένου συζύγου στα κείμενα του. Η μελέτη των επιστολών προσφέρει τα στοιχεία που φωτίζουν την επίδραση του θλιβερού γεγονότος στην ψυχολογία του μελλοντικού αυτοκράτορα. Ακόμη ο συγγρ. εντοπίζει τη συγγραφή δέκα σπαραξικάρδιων δοκιμίων από τον Θεόδωρο κατά το διάστημα του πένθους. Σε αυτά ο Θεόδωρος αποκαλύπτει ότι ποτέ στο παρελθόν δεν υπέφερε περισσότερο, σχολιάζει τον εύθραυστο χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης και οδηγείται στη θλιβερή διαπίστωση ότι το μόνο σταθερό στοιχείο στη ζωή είναι η συνεχής αλλαγή. Πάγια θρησκευτικά μοτίβα – όπως ότι η θλίψη αποτελεί ένα στάδιο προς τη σωτηρία – εντοπίζονται στα κείμενα του Θεόδωρου. Απάντηση στην πιθανότητα ενός δεύτερου γάμου αποτελεί η τοποθέτησή του ότι η σοφία και η φιλοσοφία αποτελούν πλέον τις γυναίκες της ζωής του. Οι επιστολές του αποκαλύπτουν ότι είναι αποφασισμένος να αφιερώσει στο εξής τη ζωή του στη φιλοσοφία συνδυάζοντας τη μελέτη με τα αυτοκρατορικά του καθήκοντα. Ο συγγρ. συνδυάζει την ψυχολογική αυτή κατάσταση με το γεγονός ότι η συγγραφική δραστηριότητα του διαδόχου και η έκδοση των έργων του που μπορούν να χρονολογηθούν [βλ. Appendix 1, σσ. 324–327], τοποθετούνται μετά τον θάνατο της Έλενας και συμπεραίνει ότι ο Θεόδωρος μετά την οδυνηρή συνειδητοποίηση ότι είναι θνητός στράφηκε στη διασφάλιση της υστεροφημίας του ως διανοούμενου.

Το πένθος διήρκησε πολλούς μήνες. Το 1253 διαπιστώνεται επιστροφή του Θεόδωρου στα καθήκοντά του. Η πρεσβεία του Berthold (1253) αποτέλεσε το έναυσμα για το πρώτο κύμα των εκδόσεων των κειμένων του. Κατά την άφιξη του πρέσβη στη Νίκαια ο Θεόδωρος είχε αποκτήσει πλήρη γνώση του διεθνούς περιβάλλοντος και ιδιαίτερα της λατινικής Δύσης. Ο συγγρ. μελετά τις προηγούμενες συναντήσεις του Θεόδωρου με άλλους πρέσβεις,

ώστε να εξετάσει τη σημασία της πρεσβείας αυτής στις ευρύτερες διαστάσεις της και να ανασυστήσει το απαραίτητο περιβάλλον για την κατανόηση των απόψεων του Θεόδωρου για τις πνευματικές, πολιτισμικές και εκκλησιαστικές σχέσεις, ιδιαίτερα με τη λατινική Δύση. Η οικείωση με τις διεθνείς κρατικές υποθέσεις και τους γείτονες στα ανατολικά σύνορα της Νίκαιας, αλλά ιδιαίτερα με τις διπλωματικές επαφές στη Δύση, διακρίνεται στο *Εγκώμιο* προς τον πατέρα του Ιωάννη Βατάτζη. Ο συγγρ. σχολιάζει τις σχέσεις αυτές εντοπίζοντας στοιχεία στο *Εγκώμιο*, τα οποία συσχετίζει με τις πληροφορίες που ανιχνεύει στις επιστολές του Θεόδωρου και σε λατινικές πηγές. Η γνώση του Θεόδωρου για τις διαβουλεύσεις με τη Δύση και τον πάπα είναι εκτενής. Ο D.A. παραθέτει αναλυτικά τα γεγονότα αυτά, τα οποία η ιστορική έρευνα δεν είχε διαλάβει λεπτομερώς, ενταγμένα σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. Παρουσιάζει την προσωπική εμπλοκή του Θεόδωρου στα τεκταινόμενα με την ανταλλαγή επιστολών που αφορούσαν σε εκκλησιαστικά και πολιτικά ζητήματα με ισχυρούς παπικούς καρδινάλιους. Η υποδοχή και φιλοξενία συγγενών της μητέρας του που έφθασαν στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας καταδιωγμένοι από τον Κονράδο Δ΄ αποτέλεσαν μια ακόμη πηγή πληροφοριών. Ο συγγρ. καταλήγει ότι η ενημέρωση του Θεόδωρου για τις επαφές του Βατάτζη με τον Φρειδερίκο Β΄ και τον πάπα και τις πολιτικές εξελίξεις στην Ιταλία προερχόταν από ποικίλες, έμμεσες και άμεσες, πηγές, ενώ μάλιστα ο Θεόδωρος υπήρξε και αυτόπτης μάρτυρας των διαβουλεύσεων.

Ελέγχοντας και τα παπικά αρχεία παρατηρεί ότι στο *Εγκώμιο* προς τον πατέρα του ο Θεόδωρος αποσιωπεί κάποιους συμβιβασμούς του Βατάτζη και της Ανατολικής ορθόδοξης Εκκλησίας με τις θέσεις του πάπα, που έγιναν με σκοπό να κερδίσει την πολιτική του υποστήριξη. Μέσα από τις επιστολές διακρίνει και τον σκεπτικισμό του διαδόχου για την πορεία των διαβουλεύσεων και τις απαιτήσεις του πάπα. Στις επιστολές και στους λόγους του παραδίδονται τα γεγονότα της διπλωματικής αποστολής του Berthold στη Νίκαια και οι λογομαχίες του Θεόδωρου με τα μέλη της διπλωματικής αποστολής, τα οποία αναδεικνύει ο συγγρ. σκιαγραφώντας και την προσωπογραφία του Berthold και τη συγγενική του σχέση με τον γιο του Φρεδερίκου Β΄ Μανφρέδου και της Κωνσταντίας – Άννας, της μητέρας του Θεόδωρου. Η μελέτη των στοιχείων αυτών οδηγεί τον συγγρ. σε αξιολογικές διαπιστώσεις ειδικού ενδιαφέροντος για τον Θεόδωρο, αλλά και γενικού για τις πολιτισμικές σχέσεις των Βυζαντινών διανοούμενων με τη Δύση και τη λατινική φιλοσοφία. Ο συγγρ. αναλύει τα πολιτικά γεγονότα που ακολούθησαν τον θάνατο του Φρειδερίκου Β΄ και τον σημαντικό ρόλο του Berthold ως επιτρόπου του δεκαοχτάχρονου Μανφρέδου. Η συμβολή της ανάλυσης των

πολιτικών εξελίξεων στην Ιταλία, των περίπλοκων επιγαμιών της ιταλικής αριστοκρατίας και της εμπλοκής των παπών στη διαδοχή της κληρονομιάς του Φρειδερίκου Β΄ είναι σημαντική για την κατανόηση των σχέσεων της Νίκαιας με τη λατινική Δύση. Η άφιξη του Berthold στη Νίκαια και η παραμονή του εκεί αναμένοντας την άφιξη του Βατάτζη έδωσε την ευκαιρία συνάντησης δύο κορυφαίων πνευματικών ανδρών. Ο συγγρ. παραδίδει τις συζητήσεις του Θεόδωρου με τον Berthold και τα μέλη της αποστολής του βασισμένος στις μαρτυρίες των επιστολών του συμβασιλέα προς τους Βλεμμύδη και μητροπολίτη Σάρδεων Ανδρόνικο. Η παρουσίαση είναι περιεκτική, διαλαμβάνει τα θέματα της συζήτησης, την υπερπήδηση των εμποδίων της γλώσσας, τον ανταγωνισμό στις μαθηματικές γνώσεις των δύο πλευρών, την υπερηφάνεια του Θεόδωρου για την υπεροχή των «Ελλήνων» έναντι των «Ιταλών», περιέχει χαρακτηριστικές στιχομυθίες και το περιεχόμενο των φιλοσοφικών συζητήσεων. Η αναλυτική παρουσίαση με παράθεση αποσπασμάτων από τις επιστολές του Θεόδωρου και η ένταξη του θέματος στο ευρύτερο πλαίσιο συζητήσεων και διαπληκτισμών Ανατολής Δύσης, Ελλήνων και Λατίνων λογίων τον Μεσαίωνα καθιστούν την παρουσίαση πολύ ενδιαφέρουσα. Οι δράσεις αυτές είχαν θετικό αντίκτυπο στη μετάφραση ελληνικών φιλοσοφικών έργων στη λατινική γλώσσα. Το ενδιαφέρον για μετάφραση ελληνικών έργων από το πρωτότυπο στα λατινικά, που είχε εκδηλωθεί από τον 12^ο αιώνα, ενισχύθηκε τον 13^ο αιώνα. Ο D.A. προσθέτει στην τάση αυτή το στοιχείο της ανάδειξης της Νίκαιας ως κέντρου μάθησης και συνεπώς παρακινητικό αίτιο επίσκεψης εκεί Λατίνων λογίων και απαριθμεί μεταφράσεις ελληνικών έργων που πραγματοποιήθηκαν στην αυλή του Μανφρέδου. Τονίζει τον ρόλο των βιβλιοθηκών της Νίκαιας στην προμήθεια των ελληνικών έργων μαζί με τις πνευματικές συζητήσεις και ανταλλαγές κατά τη διαμονή του Berthold στη Νίκαια. Το ίδιο κλίμα πυροδότησε κατά τον D.A. και το ενδιαφέρον του Θεόδωρου για την εγκαινίαση προγράμματος έκδοσης των έργων του που ενέτασσε στην αρχαία φιλολογική-λογοτεχνική και φιλοσοφική παράδοση του ελληνισμού και των επιστολών του. Με την παράθεση των χαρακτηριστικών των δύο συλλογών που ετοιμάστηκαν το 1254 ως αποτέλεσμα του προγράμματος και την αναφορά στον κύριο συντελεστή τους κλείνει η δεύτερη ενότητα του έβδομου κεφαλαίου που παρέχει πολλές ενδιαφέρουσες πληροφορίες από την πένα του ίδιου του Θεόδωρου για τη ζωή του και τις διπλωματικές, πολιτικές και πνευματικές αλληλεπιδράσεις Ανατολής και Δύσης.

Το κεφ. 8, **Sole Emperor of the Romans** (σσ. 146–180), είναι από τα μεγαλύτερα του βιβλίου, εάν εξαιρεθεί η «Εισαγωγή», και χωρίζεται σε δύο ενότητες: *Lightning Victories* και *Final Confrontations*. Το εισαγωγικό τμήμα

του κεφ. διαλαμβάνει τα γεγονότα από τον θάνατο του Βατάτζη ως την άνοδο του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη στον θρόνο. Ο Βατάτζης πέθανε σύντομα μετά την επιστροφή του από τα Βαλκάνια (3 Νοεμβρίου 1254) και ενώ προετοιμαζόταν για την αντιμετώπιση πιθανολογούμενης πολιορκίας της Νίκαιας από τους Μογγόλους. Ο συγγρ. παραθέτει τα συμπτώματα της ασθένειας του. Αμφισβητεί ότι ο θάνατος προήλθε από βαριά κρίση επιληψίας, όπως και το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας έπασχε από επιληψία. Αναφέρεται στις αμφισβητήσεις και τις απόψεις που ήδη διατυπώθηκαν στην έρευνα για το θέμα αυτό [βλ. σημ. 3, σ. 295], τις οποίες κρίνει ως βάσιμες. Στο διάστημα της ασθένειας του πατέρα του, ο Θεόδωρος ήταν απασχολημένος με το εκδοτικό του πρόγραμμα, το οποίο ετοιμαζόταν να επεκτείνει με την έκδοση μιας ακόμη συλλογής κοσμικών έργων του. Ο συγγρ. διακρίνει στο εκδοτικό πρόγραμμα του Θεόδωρου τη ρητορική του δεινότητα, την επιθυμία του για αναγνώριση και την κατάθεση του προγράμματός του ως μελλοντικού κυβερνήτη. Τον θάνατο του Βατάτζη ακολούθησε αναγόρευση του Θεόδωρου σύμφωνα με το έθιμο της ανύψωσης σε ασπίδα. Ο συγγρ. προχωρεί σε λεπτομερή αφήγηση της κηδείας του Βατάτζη και του επικήδειου λόγου του Γεώργιου Ακροπολίτη. Αναλύει τις σημειολογικές αναφορές στο πρόσωπο του νέου αυτοκράτορα, στο πεπρωμένο της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας και στις υποβόσκουσες πολιτικές εντάσεις. Η ιστορική αφήγηση βασίζεται κατά κύριο λόγο στο έργο του Γεώργιου Ακροπολίτη. Ο ιστορικός τονίζει τις αρετές του νέου ηγεμόνα, υπαινίσσεται τις ικανότητες του Θεόδωρου στον φορολογικό τομέα και αναφέρεται στις προσδοκίες των μελών της αριστοκρατίας, των οποίων είχαν δημευθεί οι περιουσίες τους, να αποκατασταθούν, ενώ τελικά έμελλε να μισήσουν έως θανάτου τον νέο ηγεμόνα.

Οι πρώτες κινήσεις του νέου αυτοκράτορα στην εξωτερική πολιτική και το πρόβλημα της εκλογής νέου πατριάρχη παρουσιάζονται από τον συγγρ. αναλυτικά με χρησιμοποίηση όλων των διαθέσιμων μαρτυριών των πηγών και, όπου αυτό είναι δυνατό, με παρατηρήσεις προερχόμενες από επιστολές του Θεόδωρου και αναφορές στα δεδομένα της βιβλιογραφίας. Από τη μελέτη επιστολής του νέου αυτοκράτορα προς τον Γεώργιο Μουζάλωνα ο συγγρ. διαπιστώνει την απογοήτευση του αυτοκράτορα, επειδή είναι αναγκασμένος να ασχοληθεί με τις κρατικές υποθέσεις και αδυνατεί να αφοσιωθεί στο πνευματικό έργο του και τη μελέτη των μαθηματικών και υπαινίσσεται την αρχόμενη δυσαρέσκεια ατόμων προς το πρόσωπό του. Η εκλογή νέου πατριάρχη ήταν ένα από τα πρώτα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσει ο αυτοκράτορας, παρατηρεί ο συγγρ. και παρουσιάζει τις διαδικασίες επιλογής του πατριάρχη σχολιάζοντας τις μαρτυρίες των

πηγών. Παρατηρεί ότι εξαιτίας της μεταγενέστερης διαμάχης, γνωστής ως σχίσμα των Αρσενιτών, οι διηγήσεις για την εκλογή του πατριάρχη [βλ. σημ. 20–23, σ. 295] διαφέρουν πολύ μεταξύ τους. Παραθέτει τις διαφορετικές εκδοχές για τη μετακίνηση της προτίμησης του Θεόδωρου Β΄ από τον Βλεμμύδη στον Αρσένιο. Το προφίλ του Αρσένιου εξηγεί, κατά τον συγγρ., την επιλογή του. Σύμφωνα με μία εκδοχή, που προέρχεται από τους οπαδούς του Αρσένιου, η επιλογή έγινε ανάμεσα σε άλλους υποψήφιους με τη βοήθεια της βιβλιομαντείας (*sortes biblicae*). Η αλήθεια δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί, παρατηρεί ο D.A. Η εκδοχή της βιβλιομαντείας έχει οργανωθεί πειστικά βασισμένη στον αποκρυφισμό του Θεόδωρου. Η αντιμετώπιση των εξελίξεων στα Βαλκάνια αποτέλεσε το δεύτερο σημαντικό πρόβλημα που αντιμετώπισε ο Θεόδωρος. Ο νέος Βούλγαρος τσάρος Μιχαήλ Ασέν άδραξε την ευκαιρία μετάβασης της εξουσίας στη Νίκαια για να αποκαταστήσει το εδαφικό καθεστώς που υφίστατο στα χρόνια βασιλείας του πατέρα του Ιβάν Ασέν. Η απειλή απαιτούσε άμεση αντιμετώπιση και ο Θεόδωρος, αφού προχώρησε στην ανανέωση του πολιτικού προσωπικού της αυλής με πρόσωπα της εμπιστοσύνης του, αποφάσισε την πραγματοποίηση εκστρατείας πριν από το τέλος του χειμώνα (Φεβρουάριος 1255). Ο συγγρ. παραθέτει αναλυτικά τα γεγονότα και τις ζυμώσεις που προηγήθηκαν πριν αποφασιστεί η πραγματοποίηση της εκστρατείας. Αποστροφές από επιστολές του Θεόδωρου εκφράζουν τις προσωπικές του σκέψεις κατά την εκκίνηση της εκστρατείας και το βαθύ θρησκευτικό αίσθημα που τον διακατείχε.

Στην ενότητα που ακολουθεί *Lightning Victories* περιγράφονται οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Θεόδωρου Β΄ που ξεκίνησαν με κέντρο την Αδριανούπολη. Η ιστορική αφήγηση ακολουθεί κατά κύριο λόγο τον Ακροπολίτη και τις μαρτυρίες των επιστολών του ίδιου του αυτοκράτορα. Η περιγραφή μαχών, η στρατιωτική στρατηγική, το δρομολόγιο των επιχειρήσεων αποτελούν το θέμα της ενότητας αυτής. Από τις επιστολές προκύπτει η ψυχική κατάσταση του Θεόδωρου, οι ανησυχίες, η απογοήτευση, η νοσταλγία για την Ανατολία και η μοναξιά, την οποία δοκίμαζε ως επικεφαλής μιας στρατιάς με στρατιώτες ποικίλης εθνικότητας. Ενδιαφέρουσα είναι η περιγραφή των χαρακτηριστικών των διαφόρων εθνικοτήτων και κυρίως η περιγραφή των φυλετικών χαρακτηριστικών των Βουλγάρων. Η μελέτη των επιστολών αναδεικνύει φαινόμενα ανυπακοής και προβλήματα που αντιμετώπιζε ο Θεόδωρος Β΄ με στρατηγούς που προέρχονταν από την ευρύτερη οικογένεια των Κομνηνών. Από τη μαρτυρία των επιστολών προκύπτει ότι ο αυτοκράτορας σκεπτόταν την επιβολή ποινών. Η έρευνα του συγγρ. αποκαλύπτει την ανθρώπινη πλευρά του ηγεμόνα, τις εσώτερες σκέψεις και την

ψυχική κατάσταση ενός αυτοκράτορα σε εκστρατεία. Αξιοπρόσεκτες είναι οι παρατηρήσεις του συγγρ. που προκύπτουν από τη γοητεία την οποία εκφράζει ο αυτοκράτορας ότι άσκησε στην ψυχή του το αρχαίο και οψιμότερο παρελθόν των Φιλίππων. Πιθανόν, συμπεραίνει ο D.A., διατηρούνταν αρχαία κτίσματα δίπλα στη μεσαιωνική οχύρωση, αφού μάλιστα ίχνη του παρελθόντος παραδίδουν περιηγητές του τέλους του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης. Ενδιαφέρουσα είναι και η περιγραφή τοποθεσιών στην πορεία για την ανακατάληψη βουλγαρικών κάστρων στη Μακεδονία και το ακολουθούμενο δρομολόγιο του αυτοκράτορα στη Μακεδονία.

Εκτός από την περιγραφή των πολεμικών γεγονότων ο συγγρ. προχωρεί και στην εσωτερική πολιτική του αυτοκράτορα. Επισημαίνει τη συμφιλιοτική πλέον πολιτική προς τους στρατηγούς κατά την προετοιμασία επιστροφής στη Μ. Ασία, η οποία συνεχίστηκε με πολιτική παροχών στην Ανατολία. Αυτή συνίστατο στην παροχή τίτλων και αξιωμάτων, πραγματοποίηση γάμων που αποφασίζονταν από τον αυτοκράτορα στο πλαίσιο οργάνωσης οικογενειακού δικτύου για τη διατήρηση της εξουσίας και τη δημιουργία κληρονομικής αριστοκρατίας. Παράλληλα περιγράφονται διαπραγματεύσεις για την επιζητούμενη ένωση της Ανατολικής και Καθολικής Εκκλησίας (1256) που πραγματοποίησε ο αυτοκράτορας. Ο συγγρ. υπεισέρχεται στην προετοιμασία των θεολογικών θέσεων των διαπραγματευόμενων. Ακολουθεί η περιγραφή νέας εκστρατείας στα Βαλκάνια παράλληλα με τις προετοιμασίες για διαπραγματεύσεις με τον πάπα. Αναλύεται η πολιτική του Θεόδωρου πριν από την εκστρατεία που περιλάμβανε συστηματική προετοιμασία, εξασφάλιση των ανατολικών συνόρων και ευρέως φάσματος στρατολογία. Ακολουθεί πυκνή περιγραφή των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Πάλι οι επιστολές του αυτοκράτορα σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Ακροπολίτη προμηθεύουν το υλικό για την περιγραφή της εκστρατείας και το κλείσιμο ειρήνης με τους Βουλγάρους. Τα γεγονότα που παρουσιάζονται αναλυτικά ήταν ως τώρα γνωστά μόνο από σύντομες αναφορές στη βιβλιογραφία.

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις που αφορούν το πρόσωπο του αυτοκράτορα. Παρουσιάζονται οι προσωπικές αγωνίες του και η ιδιοσυγκρασία του με τάση προς την τυραννία – πρώτη φορά γίνεται παρόμοια αναφορά στη μελέτη αυτή – που παραδίδεται από τον Ακροπολίτη στο πλαίσιο της περιγραφής των γεγονότων που αφορούν στη σύναψη συνθήκης με τους Βούλγαρους (σ. 166). Ακόμη ο συγγρ., όπως το συνηθίζει, με παρεκβάσεις στην ιστορική αφήγηση υπεισέρχεται στις πολιτικές εξελίξεις κρατών που επηρέαζαν την εξωτερική πολιτική της Νί-

καιας, όπως στη Βουλγαρία. Σημαντική για την κατανόηση των εξελίξεων είναι και η παρεμβαλλόμενη προσωπογραφία των δρώντων προσώπων. Στο τέλος της ενότητας αυτής τον συγγρ. απασχολεί η εσωτερική πολιτική του Θεόδωρου Β'. Αναφέρεται στο δίκτυο των συγγενικών και διπλωματικών σχέσεων που καλλιεργούσε η Νίκαια για την ενσωμάτωση του διασπασμένου βυζαντινού κόσμου στην εξουσία της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Η πολιτική αυτή περιλάμβανε τον γάμο της κόρης του Θεόδωρου Β' Μαρίας με τον Νικηφόρο γιο του Μιχαήλ Β' της Ηπείρου που συνάφθηκε στη Θεσσαλονίκη και συνεπαγόταν την παράδοση στη Νίκαια δύο φρουρίων κλειδιών, των Σερβίων και του Δυρραχίου, και την έναρξη ενωτικών διαπραγματεύσεων με τον πάπα Αλέξανδρο Δ'. Η μελέτη των λόγων του Θεόδωρου Β' επιτρέπει στον συγγρ. να εμβαθύνει στην ερμηνεία πολιτικών εξελίξεων και γεγονότων που είναι αδρομερώς μόνο γνωστά. Η αδιάλλακτη στάση του Θεόδωρου στις διαβουλεύσεις με τον πάπα, την οποία διακρίνει ο συγγρ., και η φανερή απροθυμία του να προχωρήσει τις διαπραγματεύσεις για την ένωση των εκκλησιών παρά τις διαβεβαιώσεις του για το αντίθετο αποτελούν ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο της πολιτικής και των θρησκευτικών απόψεων του Θεόδωρου Β'.

Στη δεύτερη ενότητα του κεφ. 8, *Final Confrontations* ο συγγρ. διαπραγματεύεται ένα θέμα στο οποίο έχει αναφερθεί επανειλημμένα σε προηγούμενα κεφ. με στόχο να προάγει την ιστορική αφήγηση και να ερμηνεύσει την εξέλιξη των γεγονότων και τη λήψη αποφάσεων. Το θέμα αφορά τη σύγκρουση του Θεόδωρου με την αριστοκρατία, κυρίως την προερχόμενη από το περιβάλλον της κομνηνικής δυναστείας. Η εσπευσμένη επιστροφή του Θεόδωρου από τη Θεσσαλονίκη στη Νίκαια εξαιτίας επίθεσης των Μογγόλων κατά των Σελτζούκων, η σύγκρουση με τους Μογγόλους (14 Οκτωβρίου 1256, Aksaray) και η συμμετοχή αποσπάσματος ελληνικού στρατεύματος με επικεφαλής τον δεύτερο εξάδελφο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο, που είχε καταφύγει στο κράτος του Ικονίου, φέρνει στο κέντρο της ιστορικής αφήγησης τη σύγκρουση με την αριστοκρατία, μέλη της οποίας είχαν καταφύγει στο κράτος του Ικονίου, όπου είχαν βρει θερμή υποδοχή. Οι πληροφορίες που απορρέουν από τις επιστολές του ίδιου του αυτοκράτορα σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες αραβικών πηγών επιτρέπουν στον συγγρ. να περιγράψει λεπτομερώς το πέρασμα του Θεόδωρου στην Ανατολία, τη συνάντησή του με τον Σελτζούκο σουλτάνο και τη συμφωνία μαζί του ενώ επιτεύχθηκε και πρόσκαιρη συμφιλίωση με τον Μιχαήλ Παλαιολόγο. Η προσέγγιση του Θεόδωρου με τους Μογγόλους βασίζεται στη μαρτυρία του ιστορικού Παχυμέρη, που παραθέτει μια επαινετική αφήγηση των ενεργειών του Θεόδωρου. Τα στρατιωτικά επιτεύγματα του

Θεόδωρου στα Βαλκάνια ως το τέλος του 1256 παραδίδονται από τον ίδιο σε επιστολή προς τον Βλεμμύδη. Ο συγγρ. διακρίνει τον τόνο αισιοδοξίας του αυτοκράτορα και την πεποίθησή του για την έναρξη μιας νέας ευνοϊκής εποχής, ενώ πλέον τον απορροφά η καθημερινότητα της ζωής στα ανάκτορα. Ο συγγρ. αναδεικνύει το πρόγραμμα ανασυγκρότησης του στρατεύματος από τον Θεόδωρο Β΄ με βάση την εμπειρία που αποκόμισε από τις εκστρατείες του. Οι σχετικές ενέργειες προκάλεσαν δυσარέσκειες.

Ο συγγρ. επισημαίνει τη λεπτομερειακή είσπραξη των φόρων για το στρατεύμα (σ. 174). Στο σημείο αυτό χρειάζεται να παρατηρηθεί ότι το *μιτᾶτον* γενικώς σήμαινε υποχρέωση παροχής φιλοξενίας στο στρατεύμα ή σε κρατικούς αξιωματούχους. Η υποχρέωση αυτή μπορούσε να εξαργυρίζεται (*adaeratio*) [βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔÈS, *Fiscalité et exemption fiscal à Byzance (IX–XIe s.)* (Fondation Nationale de la Recherche Scientifique. Institut de Recherches Byzantines. Monographies 2). Athènes 1996, σσ. 92–93]. Δεν μπόρεσα να εννοήσω που βασίζεται στη συγκεκριμένη περίπτωση η ερμηνεία του όρου ως αναγκαστικής πώλησης σιταριού για την προμήθεια του στρατεύματος. Επίσης δεν μπόρεσα να εννοήσω πώς προκύπτει η ερμηνεία του ναύλου ως τεχνικού όρου, από την παραπομπή που σημειώνει ο συγγρ. [βλ. σημ. 151, σ. 303 παραπομπή στην επιστολή αρ. 44, έκδ. Ν. FESTA]. Αντιλαμβάνομαι ότι στο χωρίο της Επιστολής 44.41–42 (σ. 57): «δὸς σοφωτάτως τὸν ναῦλον καὶ τὴν δαπάνην», έκδ. Ν. FESTA, *Theodori Ducae Lascaris epistulae CCXVII* (Pubblicazioni d. R. Istituto di Studi Superiori Pratici e di Perfezionamenti, Sezione di Filosofia e Lettere 29). Firenze 1898, που απευθύνεται προς τον Βλεμμύδη, η λέξη *ναῦλος*, όπως και η λέξη *δαπάνη* χρησιμοποιούνται με την κοινή τους σημασία. Ο ναῦλος που ήταν τελωνειακός δασμός και όχι φόρος, επιβαλλόταν στο εμπόριο [βλ. για τον ναῦλον και τη σημασία της λέξης G. ΜΑΚΡIS, *Studien zur spätbyzantinischen Schiffahrt* (Collana Storia die Fonti e Studi 52). Genua 1988, σ. 246 κ.ε. – Ε. ΜΙΤΣΙΟΥ, *Untersuchungen* 147, σ. 213. – Γ. Λεβενιωτης, *Η Άβυδος του Ελλησπόντου και η περιοχή της*. Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 429–430].

Το κλίμα της ευφορίας για τη ρύθμιση των πραγμάτων στα Βαλκάνια ανατράπηκε. Ο συγγρ. εκθέτει τα γεγονότα που οδήγησαν στην ανατροπή της κατάστασης, που ήταν οι στρατιωτικές και πολιτικές νίκες του Μιχαήλ της Ηπείρου και επισημαίνει την παράλληλη χειροτέρευση της υγείας του Θεόδωρου. Παρουσιάζει την εξέλιξη των γεγονότων, το πλέγμα των επιγαιμιών που πραγματοποιήθηκαν και οδήγησαν σε προσέγγιση των αξιωματούχων του στα Βαλκάνια με τον αντίπαλό του Μιχαήλ και τις επιλογές του

Θεόδωρου Β΄ στη βαλκανική πολιτική του, οι οποίες δεν τελεσφόρησαν. Η πρόοδος της ασθένειας εμπόδισε την προσωπική ανάληψη των στρατιωτικών επιχειρήσεων από τον Θεόδωρο Β΄. Και πάλι από τις επιστολές του ίδιου του αυτοκράτορα προκύπτει η περιγραφή των συμπτωμάτων της ασθένειάς του, η έλλειψη εμπιστοσύνης του στους γιατρούς και φέρνει σε φως τις προσωπικές και ανθρώπινες πλευρές του αυτοκράτορα. Η απογοήτευση τον οδήγησε στην πεποίθηση ότι ήταν θύμα μαγικών τεχνασμάτων. Ο συγγρ. ακολουθεί την αφήγηση του ιστορικού Παχυμέρη για τη διενέργεια βασανιστηρίων και τη στροφή του Θεόδωρου Β΄ εναντίον του παλιού του αντιπάλου Μιχαήλ Παλαιολόγου, τον οποίο έσπευσε να συλλάβει, αν και σύντομα τον συγχώρησε και αποκατέστησε θερμές σχέσεις μαζί του. Ο συγγρ. αποδίδει την πραγματική αιτία των ενεργειών του αυτοκράτορα στην έλλειψη εμπιστοσύνης στο περιβάλλον του και στον συνεχή φόβο του για την έκρηξη επανάστασης. Η άποψη αυτή πάντως παραμένει στα όρια απλής εκτίμησης, αν και οπωσδήποτε προκύπτει από τη βαθιά γνώση της ψυχολογίας του Θεόδωρου και των απόψεών του. Στο σημείο αυτό ο συγγρ. εντοπίζει την έσχατη ειρωνεία που σημάδεψε το τέλος του Θεόδωρου με την ανατροπή των αιώνων με τους οποίους ξεκίνησε τη βασιλεία του, των θέσεων που υποστήριξε για τη φιλία και το σχετιζόμενο πρόγραμμά του για τη διοίκηση της Αυτοκρατορίας. Επισημαίνει τη συγχωρητική διάθεση του Θεόδωρου προς όσους τον έβλαψαν χωρίς πρόθεση, που παραδίδει ο Βλεμμύδης, όπως και άλλα παραδείγματα γενναιοψυχίας και ηθικού θάρρους του αυτοκράτορα.

Η ενότητα τελειώνει με την αναφορά στις τελευταίες γήινες φροντίδες του Θεόδωρου. Περιγράφονται τα γνωστά γεγονότα της σύνταξης διαθήκης, με την οποία όριζε διάδοχο τον γιο του Ιωάννη, για τον οποίο ο συγγρ. θεωρεί πιθανή την ανακήρυξή του σε συμβασιλέα, και τον διορισμό του Γεώργιου Μουζάλωνα στη θέση του επιτρόπου του ως την ενηλικίωση, και επισημαίνεται το αδιάπτωτο ενδιαφέρον του Θεόδωρου για την έκδοση των έργων του και την παρασκευή μιας ακόμη συλλογής των επιστολών του. Τέλος με μια συγκινησιακή φόρτιση που δεν αφήνει ανεπηρέαστο τον αναγνώστη, ο συγγρ. παραθέτει τις τελευταίες λεπτομέρειες του θανάτου και της ταφής του αυτοκράτορα, από τον οποίο το μόνο ίχνος που απέμεινε είναι η φωνή του που ακούγεται μέσα από το έργο του, όπως το επιθυμούσε και ο ίδιος και επιτυγχάνει ο συγγρ. στη μελέτη του αυτή.

Στο κεφ. 9, **The Philosopher** (σσ. 181–201), ο συγγρ. παρουσιάζει τη λιγότερο γνωστή πλευρά του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη, αυτή του φιλόσοφου με σημαντική συμβολή στην πνευματική ζωή της εποχής του. Ήδη από τα

προηγούμενα κεφ. (3 και 4) επισήμανε την κλίση του Θεόδωρου στη μελέτη και στον φιλοσοφικό στοχασμό. Στην αρχή του κεφ. 9 πραγματοποιεί αναδρομή στις θέσεις των ερευνητών που αναφέρθηκαν στη συμβολή του Θεόδωρου στη φιλοσοφία και το νέο μονοπάτι που χάραξε στο φιλοσοφικό στοχασμό πέρα από τα όρια των φιλοσοφικών σχολών της ύστερης αρχαιότητας παρουσιάζοντας με τον τρόπο αυτό το πορτρέτο του Θεόδωρου ως φιλόσοφου. Ο συγγρ. προφανώς προσεγγίζει το θέμα από την άποψη του ιστορικού. Η διαπραγμάτευση του θέματος κινείται αναγκαστικά στα όρια ενός μόνο κεφαλαίου της όλης βιογραφίας του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη. Ο συγγρ. επιλέγει να κατατάξει θεματικά το έργο του Θεόδωρου Β' διακρίνοντας τις παρακάτω κατηγορίες, *The Power of Nature, The Empiricism and Humanism, The Occult, Mathematics-Theology and Critic of Logic, Humor and Socratic Irony*, οι οποίες αποτελούν ισάριθμες επιμέρους ενότητες του κεφαλαίου αυτού. Ένα βασικό ερώτημα που θέτει ο συγγρ. πριν τη διαπραγμάτευση των παραπάνω ενότητων είναι η αναζήτηση του νοήματος που προσέδιδε ο Θεόδωρος στη λέξη φιλοσοφία. Προς απάντηση του ερωτήματος αυτού εντοπίζει μέσα στο έργο του Θεόδωρου και παραθέτει τις σημασίες που προσδίδει στη λέξη. Διαπιστώνει ότι οι σημασίες-ορισμοί προέρχονται από τη μελέτη των έργων των αρχαίων φιλοσόφων, των οποίων τις θέσεις επικαλείται ο Θεόδωρος και την ετυμολογία της ελληνικής λέξης φιλοσοφία. Διαπιστώνει τη διάκριση ενός ακόμη κλάδου της αντίληψης του ορισμού της φιλοσοφίας που είναι η θεολογία, την οποία ο Θεόδωρος αντιλαμβάνεται ως ένα ανώτερο επίπεδο της φιλοσοφίας. Η σύντομη ανάλυση των απόψεων του Θεόδωρου στο θέμα αυτό οδηγεί τον συγγρ. στο συμπέρασμα ότι ο θεολογικός φιλοσοφικός στοχασμός τοποθετείται στη σκέψη του φιλόσοφου βασιλέα σε επίπεδο ανώτερο από αυτό της κοσμικής φιλοσοφικής σκέψης που βασίζεται στο έργο των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων. Μια ακόμη σημαντική πλευρά των αντιλήψεων του Θεόδωρου για τη φιλοσοφία, όπως την εντοπίζει ο συγγρ., είναι ότι φιλοσοφία και παιδεία έχουν μια κατά βάση κοινή φύση.

Στις ενότητες που ακολουθούν ο συγγρ. προχωρεί σε σύντομη παρουσίαση του περιεχομένου των έργων του Θεόδωρου, τα οποία εντάσσονται στις αντίστοιχες ενότητες. Προσδιορίζει τον χρόνο συγγραφής τους ώστε να εννοηθεί το περιεχόμενο των έργων σε συνδυασμό με το επίπεδο παιδείας και πνευματικής ωριμότητας του συγγραφέα τους, δίνει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους και στοιχεία για το εκδοτικό πρόγραμμα του Θεόδωρου. Η κατάταξη αυτή και η σύντομη παρουσίαση του περιεχομένου και των χαρακτηριστικών των έργων είναι επιβοηθητική για τον μελετητή του φιλόσοφου Θεόδωρου και του έργου του, το οποίο, όπως και το εκδοτικό

του πρόγραμμα πρώτη φορά παρουσιάζονται αναλυτικά. Ο συγγρ. διαθέτει την απαραίτητη οικείωση με το θέμα αυτό, το οποίο έχει και πλευρές που αφορούν την παλαιογραφία και την κωδικολογία. Πέρα από τη φιλοσοφική πλευρά ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πραγματολογικές παρατηρήσεις του Θεόδωρου που αφορούν φυσικά φαινόμενα και οι αντιλήψεις του για την οικονομία. Θεωρώ σχεδόν μοναδική για τη μεσαιωνική περίοδο, όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, τη θεωρητική τοποθέτηση του Θεόδωρου για την οικονομία, η οποία οργανώνεται κατά την άποψή του στη βάση της παράδοσης κάθε γεωγραφικής περιοχής. Γενικώς η θεωρητική τοποθέτηση του Θεόδωρου σε μια σειρά από θέματα, τα οποία αναδεικνύει ο συγγρ. με αξιοπρόσεκτη κριτική σκέψη, καθιστούν ιδιαίτερα ενδιαφέρον το κεφ. αυτό και αποτελούν το έναυσμα για μια ανάλογη ανάγνωση και άλλων γραμματειακών ειδών πέραν των θεωρούμενων ιστορικών πηγών για την άντληση ιστορικών πληροφοριών.

Στο πλαίσιο αυτό του ειδικού ενδιαφέροντος εντάσσονται και η αντίληψη για το βασιλικό αξίωμα και τα καθήκοντα εκείνου που γεννήθηκε και ανατράφηκε στη βασιλεία και η μέθοδος της επιβολής ως μέτρο για την τήρηση της ευταξίας. Δεν λείπουν από τη διαπραγμάτευση του κεφ. και διαπιστώσεις που αφορούν πλευρές της προσωπικότητας του Θεόδωρου, όπως οι ουμανιστικές του ιδέες, οι αντιλήψεις του για την ανθρώπινη φύση, τις αρετές και την πολιτική που διέπονται από πνεύμα απαισιοδοξίας. Ο αποκρυφισμός του Θεόδωρου υποκρύπτεται κατά βάση, σύμφωνα με τον συγγρ., στην αποδοχή των βασανιστηρίων και των βασανιστικών δοκιμασιών για την απόδειξη της αθωότητας. Ο συγγρ. αντιτείνει στην αποδιδόμενη στον Θεόδωρο κλίση προς τη μαγεία και την οιωνοσκοπία την καταδίκη τους από τον ίδιο σε επιστολή του, όπου προσάγει το επιχείρημα ότι η πράξη δεν πρέπει να υπερβαίνει τη θεωρία και τη φιλοσοφική προσέγγιση επιστημών που αγγίζουν τον αποκρυφισμό. Ο συγγρ. συμπεραίνει ότι ο Θεόδωρος επιφυλασσόταν και έκανε επίκληση στις νομικές απαγορεύσεις για την άσκηση μαγείας στις περιπτώσεις που διέβλεπε ότι κινδύνευε ο ίδιος και ο πρώτος υπουργός του Γεώργιος Μουζάλων από τις πρακτικές αυτές.

Το ζήτημα για τη στάση του Θεόδωρου στο θέμα του αποκρυφισμού παραμένει πάντως ανοιχτό, καθώς ο συγγρ. επισημαίνει ότι και άλλες προσωπικότητες της επιστήμης (όπως ο Μιχαήλ Ψελλός) πρόβαλλαν την ίδια δικαιολογία για τη διαφορά θεωρίας και πράξης [βλ. σημ. 85, σ. 310]. Το όλο θέμα θεωρώ ότι εντάσσεται στη γνωστή δεισιδαιμονία των Βυζαντινών. Είναι ευρέως γνωστή η ενασχόληση του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού με την αστρολογία και η εξάρτηση του Ανδρόνικου Δ΄ Παλαιολόγου από τις

αστρολογικές προβλέψεις, όπως και η εκμετάλλευση της κατηγορίας χρήσης μαγικών πρακτικών με σκοπό την εξαφάνιση των αντιπάλων. Την πολύπλευρη φύση του Θεόδωρου και την επίδραση των μελετών του στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του εκφράζουν οι θέσεις που διαμόρφωσε για τα μαθηματικά, τη σχολαστική θεολογία και τη χρήση της συλλογιστικής στην αιτιολόγηση της θεολογίας. Αξιοπρόσεκτη και διαφορετική σε ποιότητα από τις προηγούμενες προσεγγίσεις του είναι η άποψη του Θεόδωρου ότι το χιούμορ αποτελούσε χαρακτηριστικό της αρχαίας φιλοσοφίας. Ο συγγρ. ανιχνεύει μέσα από το κείμενο του Θεόδωρου την ισχυρή διάθεση ειρωνείας και την άποψή του για την αμφισημία του χιούμορ. Και στο θέμα αυτό, που ανοίγει ένα ενδιαφέρον ζήτημα της αντίληψης για το χιούμορ στη βυζαντινή κοινωνία, της χρήσης και της σκοπιμότητάς του, για το οποίο λίγα είναι γνωστά, ο συγγρ. προσφέρει την πολυεπίπεδη μελέτη πραγματειών και επιστολών του Θεόδωρου, ώστε δεν αποκρυπτογραφεί μόνο την εσώτερη σκέψη του ηγεμόνα, αλλά και τις αντιλήψεις της κοινωνίας των λογίων του 13^{ου} αιώνα.

Το τελευταίο κεφ. του βιβλίου, **The Proponent of Hellenism** (σσ. 202–216), αφορά την ανάλυση της αντίληψης ότι ο Θεόδωρος υπήρξε κατεξοχήν υποστηρικτής της ελληνικής ταυτότητας και της συνειδητοποίησης του ελληνισμού στο Βυζάντιο κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους. Ο συγγρ. παραθέτει τις βασικές ερμηνείες των ερευνητών για το περιεχόμενο του ελληνισμού του Θεόδωρου. Θα μπορούσε εδώ να προστεθεί και η αναφορά στο θέμα αυτό της E. MITSIOU, *Untersuchungen* σ. 165 κ.ε. 176–180, 193, που αφορά τη χρήση των όρων «Ελληνικόν», «Ἑλληνίς» και «Ῥωμαϊκόν» από τον Θεόδωρο Β΄. Η έρευνα πάντως του D.A., κατά τη συνήθη τακτική του, φθάνει ως τις απαρχές της διατύπωσης των σχετικών ερμηνειών. Οριοθετείται όμως από αυτές επικεντρωνόμενος στην προσωπικότητα και ψυχοσύνθεση του βιογραφούμενου προσώπου, του Θεόδωρου. Αποσπά το θέμα από τον ιδεολογικό χώρο των εθνικών ιδεωδών και θεωρεί τον ελληνισμό του Θεόδωρου υπόθεση ταυτότητας. Παρά την καινοτομία της σκέψης του ο Θεόδωρος, επισημαίνει ο συγγρ., παραμένει στην παραδοσιακή αντίληψη του κράτους – αυτοκρατορία με τις περιλαμβανουσες εθνότητες. Το περιεχόμενο των όρων «Ῥωμαίος» και «Ἕλληνας» υπόκειται στη γνωστική διαδικασία της απόκτησης διαφορετικού ονόματος προκειμένου να δηλωθεί η ταυτότητα. Πέραν της θεωρητικής αυτής προσέγγισης ο συγγρ. στρέφεται και στη λεξιλογική ερμηνεία του ζητήματος και αναδιφεύ τα κείμενα του Θεόδωρου για να εντοπίσει τον τρόπο με τον οποίο ο αυτοκράτορας ορίζει το βασίλειό του, τις γαίες του, τις πόλεις και τους υπηκόους του και πως χρησιμοποιεί τους όρους «ελληνικός» και

«ρωμαϊκός». Διαπιστώνει την εναλλακτική χρήση των όρων με προτίμηση της χρήσης του δεύτερου σε δημόσιο περιβάλλον.

Η ιστορική σύνδεση της ρωμαϊκής πολιτείας με την ελληνική γλώσσα και κουλτούρα και η δεδομένη συμβατικότητα της ονομασίας Βυζάντιο χρησιμοποιούνται από τον συγгр. για να ερμηνεύσει τον δυαδισμό της ταυτότητας ενός ατόμου με ελληνική γλώσσα και κουλτούρα που ήταν όμως ταυτόχρονα Ρωμαίος πολίτης. Στη συνέχεια ο συγгр. αποδίδει στις ιστορικές εξελίξεις στη ΝΑ Μεσόγειο (άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204, ιδεολογικά ρεύματα υπέρ ή κατά της ένωσης της Ρωμαιοκαθολικής και Ανατολικής ορθόδοξης Εκκλησίας, διαίρεση της ρωμαϊκής κληρονομιάς σε δύο σαφώς διακρινόμενες πολιτικές-κρατικές οντότητες) την πυροδότηση του ενδιαφέροντος για πολιτική και θρησκευτική οριοθέτηση και τη σταδιακή ανάδυση των εθνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών της ελληνικής ταυτότητας. Η μελέτη των επιστολών και των λόγων του Θεόδωρου οδηγεί τον συγгр. στην πεποίθηση ότι για τον αυτοκράτορα της Νίκαιας η ρωμαϊκή ταυτότητα αναφέρεται στην πολιτική-κρατική οντότητα. Η ελληνικότητα χρησιμοποιείται για την οριοθέτηση από τους «άλλους», είτε αυτοί είναι Σελτζούκοι Τούρκοι (Πέρσες), είτε Βούλγαροι ή Λατίνοι. Ο συγгр. συμπυκνώνει τον τρόπο σύλληψης της ελληνικής ταυτότητας από τον Θεόδωρο σε τρεις πυλώνες: πνευματική καλλιέργεια, γεωγραφικός χώρος και συλλογική μνήμη, που σαρκώνεται πάνω σε ιστορικές προσωπικότητες και στο ζωντανό ακόμη σε κάποιες περιπτώσεις πνεύμα του παρελθόντος. Η γλώσσα και η γραμμή του αίματος λαμβάνονταν επίσης υπόψη. Η αυτολεξεί παράθεση αποσπασμάτων από κείμενα του Θεόδωρου και ο λεπτομερής σχολιασμός τους, συνοδευόμενα από σχεδιαγράμματα και απεικονίσεις, υποστηρίζουν τις θέσεις αυτές, δείχνουν πώς οι Βυζαντινοί εισέπρατταν το αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό παρελθόν, το οποίο βίωναν στην καθημερινότητά τους, όπως π.χ. τα ερείπια των αρχαίων πόλεων και διαφωτίζουν περισσότερο τον τρόπο με τον οποίο Ανατολή και Δύση αποτελούσαν ένα πολιτισμικό δίδυμο και τον τρόπο με τον οποίο η Ανατολή αντιλαμβανόταν την ρωμαϊκότητα της Δύσης, όπως και η Δύση της Ανατολής. Η ανάλυση του συγгр. βασισμένη σε μαρτυρίες των ίδιων των ηγετικών προσωπικοτήτων της περιόδου είναι ενδιαφέρουσα και πειστική.

Στον **Επίλογο** (σσ. 217–230) ο συγγραφέας προβαίνει στην απόδοση μιας συνολικής εικόνας του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη και των πολιτικών του στόχων, οι οποίοι παρέμεναν ανεκπλήρωτοι. Περιγράφει την εξολόθρευση των πολιτικών του συνεργατών και της δυναστείας του από τον Μιχαήλ

Παλαιολόγο και την εγκαθίδρυση της δυναστείας των Παλαιολόγων με την προώθηση στην εξουσία του πολιτικού προσωπικού που είχε θιχτεί από την προηγούμενη δυναστεία. Παρακολουθεί τα ίχνη των μελών της δυναστείας των Λασκαριδών και το άτυχο τέλος τους και επισημαίνει την επιβίωση των αισθημάτων αφοσίωσης προς τη δυναστεία στην περιοχή της Μ. Ασίας, γεγονός που αποτέλεσε μια διαρκή πηγή ανησυχίας για τον Παλαιολόγο. Ο συγγρ. κλείνει τον **Επίλογο** με την αποτίμηση του συγγραφικού έργου του Θεόδωρου. Παρατηρεί την αρνητική κριτική του έργου εξίσου από τους λόγιους του Μεσαίωνα και τους μελετητές των νεότερων χρόνων. Αποδίδει την αρνητική εκτίμηση του Βλεμμύδη και του Ακροπολίτη στο γεγονός ότι έγραψαν πολλά χρόνια μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους και θεώρησαν αναγκαία την υποστήριξη του νέου καθεστώτος και την επισήμανση των αρνητικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του Θεόδωρου. Η *Σύνοψις χρονική*, επισημαίνει εντούτοις, αν και ακολουθεί την Ιστορία του Ακροπολίτη, προσθέτει θετικά στοιχεία για τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη ή αναθεωρεί σε σημεία τη διήγηση του Ακροπολίτη. Σημαντική για την υποστήριξη της αρνητικής κριτικής του συγγρ. στην αντικειμενικότητα των πηγών που είναι σύγχρονες με τα γεγονότα είναι η παρατήρησή του ότι οι ιστορικές πηγές του 14^{ου} αιώνα αντιμετωπίζουν τον Θεόδωρο θετικότερα από τους συγχρόνους του και ειδικά ο Παχυμέρης.

Η έκδοση των έργων του Ακροπολίτη και Παχυμέρη από τον 17^ο αιώνα επηρέασε τις απόψεις των νεότερων ιστορικών και παγίωσε την εικόνα του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη σε ένα συγκεκριμένο σχήμα. Ο D.A. παρουσιάζει σύντομα τους χαρακτηρισμούς των ιστορικών για τον Θεόδωρο Β΄ ξεκινώντας από τον 18^ο αιώνα και τον Γίβωνα για να φθάσει στη Μεσαιωνική Ιστορία του Cambridge στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αμφισβητεί τις απόψεις των ιστορικών προσάγοντας ως κύριο επιχείρημα την απουσία μελέτης ενός γνήσιου αποτυπώματος του χαρακτήρα του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη. Παρουσιάζει ακόμη τη διάδοση και επιβίωση του ονόματος των Λασκαριδών στον μεσαιωνικό και νεότερο κόσμο. Ακολουθεί η παρουσίαση της προσωπικότητας του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη βασισμένη στο σύνολο της έρευνάς του, όπως εκτέθηκε στα δέκα κεφάλαια του βιβλίου του τονίζοντας τις καινοτόμες πλευρές του Θεόδωρου. Ερμηνεύει τις ακραίες και σκοτεινές πλευρές του ως ανάλογες με τις αντιλήψεις της εποχής του, της οποίας ήταν γνήσιος εκφραστής, αναδεικνύει το δίλημμα που αντιμετώπιζε ο Θεόδωρος απαντώντας στο κάλεσμα των καιρών να κρατηθεί στις παλιές παραδόσεις και συγχρόνως να προχωρήσει σε νέες και αχαρτογράφητες περιοχές της σκέψης και της δράσης. Η διάσταση ανάμεσα στη δράση και στη ζωή αφιερωμένη στο διαλογισμό, στη βαθιά μετάνοια και στη συ-

νειδητοποίηση της αμαρτίας φέρνουν σε φως τα υπαρξιακά του διλήμματα. Με την τελική αυτή παρουσίαση ολοκληρώνεται η προσπάθεια του συγγρ. να παρουσιάσει το ιστορικό πρόσωπο με σάρκα και οστά να αντιμετωπίζει τις προκλήσεις της εποχής του και όχι ως απομακρυσμένο είδωλο να δρα μέσα σε ένα ιστορικό περιβάλλον κατασκευασμένο από τις μαρτυρίες που έφθασαν στα χέρια των ιστορικών.

Ως συμπέρασμα λοιπόν της μελέτης του βιβλίου του D.A. προκύπτει η διαπίστωση ότι ο συγγρ. επέτυχε τους στόχους που έθεσε εξ αρχής. Η βιογραφία του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη συμπληρώνεται με πέντε *appendices*. Αυτοί περιλαμβάνουν: 1. χρησιμότητας και κατατοπιστικούς καταλόγους και χρονολόγηση των έργων του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη, 2. χρονολόγηση των επιστολών του, 3. αυτόνομη διαπραγμάτευση του θέματος της επιληψίας, από την οποία θεωρήθηκε ότι έπασχε ο Θεόδωρος Β', 4. σχολιασμό των απεικονίσεων του Θεόδωρου σε χειρόγραφα. Η πραγμάτευση του θέματος αυτού αφορά και την ιστορία της Τέχνης (ζωγραφική), και 5. την παρουσίαση της περιγραφής της χαμένης προς το παρόν σαρκοφάγου του αυτοκράτορα από περιηγητή του 19^{ου} αιώνα.

Η **Βιβλιογραφία** περιλαμβάνει βραχυγραφίες, έναν κατάλογο των πηγών και των εκδόσεων που χρησιμοποιήθηκαν, καθώς κι έναν κατάλογο δευτερευουσών μελετών και άρθρων. Η αναζήτηση και μελέτη των διαθέσιμων πηγών είναι εξαντλητική. Όσον αφορά τις σύγχρονες μελέτες ο συγγρ. επιλέγει την ειδική βιβλιογραφία αρχίζοντας από τα τέλη ακόμη του 19^{ου} αιώνα. Ο διάλογος με τη βιβλιογραφία είναι συνεχής, αποφεύγονται όμως οι πολλαπλές αναφορές σε μελέτες σχετικές με παράπλευρα ζητήματα που συνδέονται με το διαπραγματευόμενο θέμα, όπως αποφεύγεται και η ανούσια παράθεση τίτλων μελετών χωρίς σχολιασμό του περιεχομένου τους. Ο συγγρ. έχει ασχοληθεί περισσότερο από μια δεκαετία με την ιστορία της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας και έχει μελετήσει πολλές πλευρές της ιστορίας της. Η παραπομπή σε σχετικές μελέτες του, όπου παρατίθεται και η ανάλογη βιβλιογραφία, επιτρέπει την ευρύτερη ενημέρωση του ειδικού ερευνητή. Με τον τρόπο αυτό λαμβάνοντας υπόψη και τη σημερινή κατάσταση της έρευνας ο ειδικός ερευνητής και ο μελετητής γενικώς της Ιστορίας δεν εξουθενώνεται από το βάρος της συνεισφοράς των πολυάριθμων μελετών αδυνατώντας να ξεχωρίσει το δέντρο από το δάσος. Οι ελάχιστες μνείες που γίνονται εδώ προς συμπλήρωση της βιβλιογραφίας λειτουργούν κυρίως επιβοηθητικά προς τον αναγνώστη που δεν είναι εξοικειωμένος με τα ιστορικά γεγονότα του 12^{ου}-13^{ου} αιώνα.

Σχετικά με τα τεχνικά χαρακτηριστικά του βιβλίου μόνο μικρές αβλεπίες

μπορούν να εντοπιστούν που σημειώνονται για να ληφθούν υπόψη στη δεύτερη έκδοση του έργου. Η παραπομπή [σημ. 34, σ. 248] για την παρουσίαση της κατάληψης της Νίκαιας από τους Σελτζούκους σ. 43 επιλέγεται να γίνει στη μελέτη του C. CAHEN 1948, η οποία όμως δε βιβλιογραφείται. Το Ικόνιον στη σ. 41 απαντά ως Konia αντί του ορθού Konya που απαντά παντού αλλού. Στη σ. 174 Astitzion αντί του ορθού Astritzion που απαντά παντού αλλού. Στη σημ. 8 σ. 247, Ap.Mal. αντί Arol.Mal. Διπλή γραφή, σποραδικά Paléologue αντί Paléologou, όπως απαντά στη βιβλιογραφία. Η αλλαγή στην αλφαβητική σειρά στις βραχυγραφίες σημαίνεται με μαύρα κεφαλαία γράμματα. Το γράμμα Β δεν είναι μαύρο. Στη συνέχεια παραλείπονται τα άλλα γράμματα της αλφαβητικής σειράς και επανεμφανίζονται στο τέλος με τα γράμματα Ρ και V. Στη σημ. 132 σ. 245 τυπογραφικές αβλεψίες στη γραφή χωρίου του Χωνιάτη. Στη σ. 112 Koubouklarios αντί Koubikoularios.

Keywords

ethnicity; friendship; illness; Nicaea; Theodore I Lascaris